

Jong Leren Moestuiniëren

Kindermoestuinen in Nederland – verleden, heden, toekomst

Onderzoek in het kader van het programma Jong Leren Eten

Marianne van Lier en Willy Leufgen, Stichting Oase

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. 100 jaar schooltuinieren in Nederland	5
2. Een breed spectrum aan argumenten	10
3. Locaties anno nu	12
3.1 Schooltuincomplexen	13
3.2 Op of vlakbij het schoolterrein	22
3.3 Kindermoestuinen bij een NME-centrum	26
3.4 Een schooltuin op een volkstuincomplex	30
3.5 Moestuinen op de boerderij	33
3.6 Moestuinen door kinderen in buurt(moes)tuinen	35
3.7 Op andere locaties	38
4. Slotbeschouwing – met een blik op de toekomst	39
Colofon	42

Inleiding

In het kader van het project *Jong Leren Eten* hebben wij in 2017 en 2018 onderzocht hoe het er recentelijk voor staat met de locaties waar kinderen kunnen leren moestuinieren. Uitgaande van de veronderstelling dat kinderen die zelf groenten kweken zich bewuster worden van wat ze eten, zou deze educatieve activiteit in belangrijke mate bij kunnen dragen aan het doel van *Jong Leren Eten* om kinderen nu en in de toekomst gezonde en duurzame keuzes te laten maken, voedselwijzer te worden.

Het onderzoek bestond uit twee delen: een kwantitatief onderzoek naar de soorten en aantallen kindermoestuinen in Nederland, en een kwalitatief onderzoek met als doel een beeld te krijgen van wat er bij deze activiteiten door kinderen gedaan en geleerd kan worden, wat de voor- en nadelen zijn van de verschillende soorten locaties, waar problemen optreden en welke oplossingen gevonden werden.

We zijn in 2017 begonnen met gesprekken met de provinciale makelaars om reeds verzamelde informatie uit te wisselen en onze werkwijze met hen af te stemmen, met het doel 'dubbel werk' zoveel mogelijk te voorkomen. Via hen en via ons eigen netwerk (Stichting Oase, Stichting Springzaad en Groene Schoolpleinen) hebben we in de zomer van 2017 een voorlopig beeld gekregen van de situatie, zodat we een eerste indeling konden maken in soorten locaties, en gericht konden gaan zoeken via internet en binnen ons netwerk.

Het moestuinseizoen van 2017 konden we nog maar zeer ten dele benutten voor bezoeken aan de tuinen en gesprekken met de begeleiders en andere sleutelfiguren. Het was dus fijn dat de deadline verschoven kon worden zodat we in het moestuinseizoen van 2018 nog veel locaties en mensen hebben kunnen bezoeken.

In totaal vonden we ruim 480 locaties waar door kinderen wordt getuinierd, waarvan we er uiteindelijk ca. 70 hebben bezocht. Bij de keuze welke locaties we zouden gaan bezoeken hebben we ons in eerste instantie laten leiden door het doel een representatief beeld te verkrijgen (geografisch en wat de soorten locaties betreft). Later in het onderzoek hebben we er voor gekozen locaties te bezoeken en met mensen contact op te nemen die meer innovatief bezig zijn, om zo een beter beeld te krijgen van mogelijke toekomstige ontwikkelingen.

In dit rapport worden als 'hartstuk' de 7 typen locaties waar kinderen leren moestuinieren beschreven. Aan deze beschrijving gaat een hoofdstuk vooraf waarin we terugblikken op ruim 100 jaar moestuinieren door kinderen. De situatie anno nu is immers geworteld in een lange traditie en minder goed te begrijpen zonder deze historische context.

Dit onderzoek had uitdrukkelijk niet als primair doel aan te geven 'waarom leren moestuinieren goed is voor kinderen'. Er is inderdaad, ook internationaal, veel (wetenschappelijk) onderzoek gedaan op dit gebied. In artikelen en boeken worden veel argumenten genoemd die de positieve kanten van het leren moestuinieren door kinderen belichten. Wij hebben de moeite gedaan de door ons gevonden argumenten in een kort hoofdstuk logisch gesorteerd samen te brengen. We realiseren ons dat er nog heel veel meer over dit onderwerp kan worden geschreven, maar dat is in dit kader niet de bedoeling geweest.

Het onderzoek heeft behalve dit rapport nog twee producten opgeleverd: een brochure bedoeld voor het onderwijs "[Moestuinen met kinderen – tips voor scholen](#)" en per provincie een databestand (Excel lijst) met gegevens over de kindermoestuinen, bedoeld voor de provinciale makelaars.

We willen ten slotte alle mensen van harte danken die hebben meegewerkt bij de zoektocht naar locaties en bij het bezoeken van de tuinen. Dit geldt natuurlijk zeker ook voor de mensen die bereid waren ons ter plekke te laten zien hoe de kinderen tuinieren en 'van binnenuit' wilden vertellen wat er op hun locaties gebeurt en wat de plannen voor de toekomst zijn.

Speciale dank aan Machteld Klees die op basis van onze teksten en foto's een fraaie brochure heeft samengesteld. Zij bracht ons ook in contact met de mensen op de Volkstuin van de Daltonschool Rijnsweerd in Utrecht. Wat ons betreft een onomstreden topper!

Dit soort toppers hebben er zeker aan bijgedragen dat we dit onderzoek met plezier hebben uitgevoerd.

Texel, november 2018, Marianne van Lier en Willy Leufgen

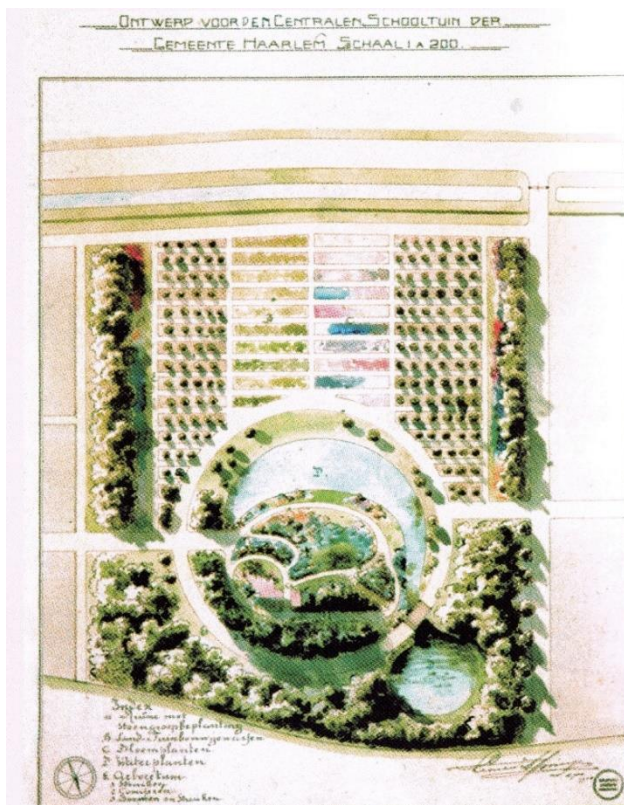
1. 100 jaar schooltuinieren in Nederland

Precies 100 jaar geleden, in het najaar van 1918, verscheen het boek *'Over nut, aanleg en onderhoud van schoolwerktuinen'*. Dit handboek was de opmaat voor de snelle toename van het aantal schooltuinen in Nederland in de jaren 20 van de vorige eeuw. Het was de eerste uitgave van de eerder datzelfde jaar, op 22 februari, opgerichte **Centrale Vereeniging voor school- en werktuinen**. Het boek bevat naast een beschrijving van de stand van zaken in het buitenland en in Nederland, praktijkgerichte hoofdstukken over groenteteelt, fruitteelt, bloemeteelt, aangevuld met een hoofdstukje over vogels (geschreven door bestuurslid Jac. P. Thijssen) en over schadelijke insecten. De eerste wereldoorlog was bij het verschijnen nog niet afgelopen en hoewel Nederland neutraal was in die oorlog, waren de gevolgen daarvan ook hier merkbaar: *"Wij gevoelen hoe noodzakelijk het is, reeds vroeg te leren, zich onder moeilijke omstandigheden door het leven te slaan"*. Moestuinen lijken daarvoor een heel geschikt middel.

In het hoofdstuk *'Over het nut'* lezen we onder meer een sterk pleidooi om zo'n schooltuin niet tot 'kijktuin' te maken, maar de kinderen de gelegenheid te geven zelf aan de slag te gaan: *"Pedagogen van alle landen vestigen de aandacht op de zelfwerkzaamheid van de leerling als belangrijk element van opvoeding. Er kan dan ook nooit genoeg naar worden gestreefd, dat het onderwijs de werkelijkheid van het leven zoveel mogelijk benadert. Hoe aanschouwelijker hoe beter; hoe inniger de omgang des te gemakkelijker vlot de studie en groter wordt het resultaat."*

De Centrale Vereeniging voor school- en werktuinen was voortgekomen uit een initiatief vanuit de Nederlandse Heidemaatschappij, gesteund door de Maatschappij voor Tuinbouw en Plantenteelt (nu KMTB). Het doel was: *"Den aanleg van werktuinen te bevorderen door kosteloze voorlichting, plannen, begrotingen, tentoonstellingen, prijsvragen, excursieën"*.

Het fenomeen schooltuin was op dat moment niet nieuw, al ging het daarbij tot dan toe meestal om tuinen waar planten werden gekweekt voor aanschouwelijk plantkunde onderwijs, die regelmatig bij

de scholen afgeleverd werden, zodat leerkrachten en kinderen de benodigde planten niet in parken of natuur zouden gaan verzamelen.

Een mooi voorbeeld daarvan in Nederland was de **Centrale Schooltuin op de Stadskwekerij in Haarlem**, die in 1910 ontworpen werd door de beroemde tuin- en landschapsarchitect Leonard Springer. Het was (en is nog steeds) een heel mooi aangelegde tuin, rondom de ruïne van Huis ter Kleef, met o.a. ook een waterpartij, rotsplanten en bedden met tuin- en landbouwgewassen en een arboretum.

Oostenrijk wordt gezien als bakermat van schooltuinen zoals we die ook nu nog kennen. Gesteund door de Rijksschoolwet van 1869 werd de totstandkoming van schooltuinen in dat land krachtig bevorderd. In 1900 werd op de Wereldtentoonstelling in Parijs de door de stad Wenen aangelegde schooltuin bekroond.

Ook in Duitsland, Zwitserland, Frankrijk en Engeland hielp de wetgeving om de schooltuin een serieuze plaats te geven als *pedagogisch* middel. In deze landen kwam het initiatief voor de inrichting van schooltuinen vanuit het onderwijs.

In de Verenigde Staten waren het vooral grote bedrijven die tuinen aanlegden waarop de kinderen van de arbeiders (met name de jongens) groenten konden kweken. Van twee Nederlandse bedrijven weten we dat ze dit idee enthousiast hebben overgenomen: de Machinefabriek Stork in Hengelo en de N.V. Glasfabriek in Leerdam.

In 1893 werd al een schooltuin aangelegd door J. Stamperius, hoofd van een school in Amsterdam. Deze schooltuin is uitvoerig beschreven in zijn in 1905 verschenen boek *'De Schooltuin, een handleiding voor het onderwijs in plantkunde op de lagere school'*. Hier kregen de kinderen aanschouwelijk les, mochten zelf soms ook iets doen (zaadjes in de grond stoppen), maar er is geen sprake van eigen tuintjes. Het plantkunde-onderwijs is het hoofddoel. Stamperius heeft in dit boek een compleet lesprogramma beschreven voor de hoogste klassen van de lagere school, waarbij intensief gebruik wordt gemaakt van de schooltuin.

EEN SCHOOLTUINTJE TE AMSTERDAM.

Andere pioniertuinen, waar al wel door de kinderen zelf in de schooltuin werd gewerkt, waren sinds ca. 1915 te vinden in Dordrecht (op initiatief van de Vereniging Kunstmin) en bij een aantal particuliere scholen in Oisterwijk, Hilversum, Bloemendaal en Soest. Een curiosum in dit rijtje was de befaamde 'Wereldtuin' in Vledder. In 1913 is in Den Haag een kinderwerktuin aangelegd door Vereniging Pro Juventute, met de bedoeling de aan hen toevertrouwde kinderen door tuinieren weer op het rechte pad te krijgen. De gemeente Den Haag ondersteunde dit initiatief van harte (ook met subsidie) en vestigde later op dit terrein een eigen kinderwerktuin, al spoedig gevolgd door een tweede terrein en een tuin voor de 'rijpere jeugd' (14 – 18 jaar).

De jaren 20: Opbloei

De gemeenteraad van Amsterdam besloot in 1920, na een eigen onderzoek naar het effect van moestuinieren door kinderen in andere Europese landen, om subsidie te verlenen aan de Amsterdamse Vereniging voor Schoolwerktuinen. Het eerste tuincomplex (met 280 tuintjes) kon spoedig daarna in gebruik worden genomen.

In 1921 werd in Zutphen - waar het secretariaat van de Centrale Vereeniging inmiddels gevestigd was - een modeltuin ingericht, die naast kinderwerktuintjes ook een deel bevatte **voor praktische natuurstudie**. Een combinatie die vooral ook in Duitsland in veel steden gangbaar was geworden en ook sterk aanbevolen werd in het in 1923 door Klaas Dilling (secretariaat Centrale Vereeniging School- en Werktuinen) geschreven boek: *'De school- en werktuin in Nederland, zijn beteekenis en verbreiding'*. In de Haagse schooltuinen vinden we een 'Botanische rand' met landbouwgewassen, wilde planten, maar ook een vijver, een bijenstand, vogelnestkastjes, aquaria en terraria, een kas en een weersstation, die er voor zorgen *"dat de tuin werkelijk een school en de school een tuin wordt"*. In 1922 hebben al 400 Haagse schoolklassen de schoolwerktuinen met name vanwege die 'botanische rand' voor natuurstudie bezocht! Het tuinieren door de kinderen zelf was in deze periode nog alleen na schooltijd, maar onderwijzers waren er wel nauw bij betrokken.

De Centrale Vereeniging weet door 'lezingen met lichtbeelden van goede voorbeelden uit het buitenland' ook in een aantal andere gemeenten (voor 1920 al in Arnhem, Hilversum en Amersfoort) het vuurtje te laten ontbranden. In 1922 waren er in de vier grootste steden 10 tuinen waar ruim 2000 kinderen konden tuinieren, maar dat aantal nam snel toe. De kennis en ervaring die hier werd opgedaan werd gedeeld en verspreid tijdens excursies en studiedagen en cursussen voor schooltuinleiders, georganiseerd vanuit de Centrale Vereeniging, die inmiddels door het Rijk enigszins financieel ondersteund werd.

Naast tentoonstellingen (bijvoorbeeld in het Nederlandse Schoolmuseum in Amsterdam) en de lezingen met lichtbeelden, kwam er in 1921 ook een film gereed, die *"het leven en werken der kinderen in verschillende schoolwerktuinen voor ogen voerde"*. Deze film werd uitgeleend aan verenigingen en schoolbioscopen en zal ongetwijfeld tot het succes in die jaren hebben bijgedragen. In 1928 was er veel media aandacht voor een bezoek van Koningin Wilhelmina en B&W van Amsterdam aan de schoolwerktuin aan de Zuidelijke Wandelweg. Het fenomeen schoolwerktuin werd daardoor nog bekender en kreeg navolging in vrijwel alle steden en dorpen in Nederland. Vanaf 1929 zien we dat er ook, om te beginnen op het vierde schooltuincomplex in Amsterdam, *binnen* schooltijd wordt getuinierd.

De jaren 30 en 40: Neergang

In de crisisjaren werd het steeds moeilijker voor de kinderwerktuinen om het hoofd boven water te houden. Subsidies werden minder of vervielen, het werd steeds moeilijker om aan zaden en meststoffen te komen. Hoe armer de bevolking, hoe meer er ook gestolen werd van de tuintjes. In de Tweede Wereldoorlog en dan met name in de Hongerwinter werden in tuincomplexen bomen en struiken gekapt omdat er niet voldoende brandstof meer was. In Rotterdam zijn tijdens de bombardementen een aantal tuinen (met de bijbehorende gebouwen) zelfs compleet weggevaagd.

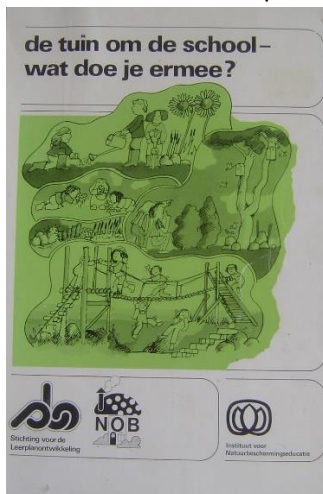
Jaren 50 en 60: Heropleving

In de wederopbouwperiode werd in de nieuwe wijken van de grote steden ruimte bestemd voor nieuwe schoolwerktuincomplexen. Er kwam landelijk geld vrij voor schoolwerktuinen en de organisatie werd, meestal door gemeentelijke diensten, professioneler aangepakt. Educatie ging vanaf dat moment een belangrijkere rol spelen. School en tuin raakten meer verweven. Tuinleiders kwamen, vooral in een aantal grote steden, in de wintermaanden op school om voorbereidende lessen te geven en het tuinieren werd in steeds meer steden binnen schooltijd gedaan als onderdeel van het natuuronderwijs.

Jaren 70 en 80: Na de volle bloei volgt stagnatie en dan weer teruggang

Het aantal schoolwerktuinen groeide in de jaren 70 gestaag en er komt ook steeds meer zelf ontwikkeld lesmateriaal (schooltuinboeken voor leerlingen en leerkrachten). Later komen er ook (kinder)kookboekjes, zodat de kans groter is dat de geoogste en mee naar huis gebrachte groenten ook daadwerkelijk opgegeten worden. Schooltuinbegeleiders zochten onderling contact en er werden studiedagen georganiseerd om de ervaringskennis verder te verspreiden.

In de tweede helft van de jaren 80 verschenen er nog wel nieuwe schooltuincomplexen, bijvoorbeeld in Leiden nog drie stuks, maar de gemeenten begonnen ook te bezuinigen, stopten een deel van hun taken af, besloten tot 'inbreiding' en daardoor verdwenen er vooral in de grote steden ook een aantal schooltuincomplexen.

Toenemende aandacht voor milieueducatie en ecologisch bewustzijn zorgden er voor dat schooltuinen, zoals ze vanaf toen meestal genoemd werden, ruimere doelstellingen kregen. Steeds vaker werd ook gekeken of die doelstellingen niet ook - of misschien zelfs beter - in de directe schoolomgeving zijn te realiseren. "De tuin om de school, wat doe je er mee" (in 1982 verschenen onder eindredactie van Kees Both) is een bronnenboek, vol ideeën over hoe ook de directe omgeving van de school ingezet kan worden voor NME. Aan dit boek is ook meegewerkt vanuit de schoolwerktuinwereld, maar niet alle schooltuinbegeleiders waren direct enthousiast over de verbreding van het werkterrein in letterlijke en figuurlijke zin. Zij zagen dat op de schoolpleinen de omstandigheden om serieus te moestuinieren in het algemeen minder gunstig waren (bodemkwaliteit, aandacht, kennis) dan op de goed geoutilleerde schooltuincomplexen.

Jaren 90 – nu: Verbreding van doelen, doelgroepen, locaties

De mogelijkheid om NME ook meer te integreren op de schoolwerktuincomplexen zelf werd rond 1990 in Groningen onderzocht door de Werkgroep Herinrichting Kinderwerktuinen. Uitgaande van de veel gebruikte natuuronderwijsmethode *Leefwereld* werd door de werkgroep onderzocht hoe de kindwerktuinen zouden moeten veranderen, zodat zoveel mogelijk lessen (voor alle klassen van de basisschool) op de schooltuin uitgevoerd konden worden. De individuele kindertuintjes zouden wel blijven, maar minder ruimte in beslag gaan nemen (minder vierkante meter per kind). Daarnaast kwam uit het buurtonderzoek naar voren dat het op prijs gesteld zou worden als de tuinen aantrekkelijker en toegankelijker zouden worden voor buurtbewoners. Het resultaat was een ontwerp, dat in de verschillende behoeften zou voorzien. Helaas bleek het niet mogelijk dit plan financieel rond te krijgen. Maar in de loop van de jaren zijn niet alleen in Groningen, maar ook in andere gemeenten natuur(educatieve) elementen aan de schooltuincomplexen toegevoegd die de tuinen aantrekkelijker hebben gemaakt voor andere doelgroepen. Een bijzonder voorbeeld hiervan is de Educatieve Tuin De Enk in Rotterdam. Daar zijn Gerrit Roukens en zijn collega's al begin jaren 80 begonnen om de tuin aan te passen aan de veranderende tijd. Tot op de dag van vandaag een voorbeeld dat velen geïnspireerd heeft! Gerrit Roukens' droom: "een stad vol schooltuinen en een duurzame wereld" is mooi verwoord in het (foto)boek 'De Schooltuin, 100 jaar schooltuincultuur in Nederland' dat Gina Kranendonk in 2004 maakte en dat in al zijn kleurenrijkdom zeker heeft bijgedragen aan de heropleving van de aandacht voor schooltuinen.

Dat geldt zeker ook voor de film en het boek 'De Groene Hemel' (2007) over Bert Ydema, de vertrekkende schooltuinleider van de Roos Schooltuin in het Amsterdamse Westerpark. Optimistisch stemmend was ook dat het, toen de grondprijs van de Amsterdamse Zuidas toch echt te hoog werd om voor kindertuintjes te gebruiken, gelukt is om de schooltuin een nieuwe locatie te geven ('De eeuwige schooltuin, zaaien op de Zuidas').

De terugtrekkende overheid had tot gevolg dat steeds meer gemeenten de schooltuinen graag overdroegen aan nieuw gevormde stichtingen of verenigingen. Vaak bleef er wel een subsidierelatie, maar die was nu gebaseerd op concrete doelen die gehaald moesten worden. Veel schooltuinen zijn

tot op de dag van vandaag, ondanks moeilijkere omstandigheden, in staat gebleken het hoofd boven water te houden, en in de beste gevallen er ook nog op vooruit te gaan. Maar tegelijk wordt vanuit de schooltuinwereld wel aangegeven dat, net als dat het geval was in de beginperiode in de jaren 20 van de vorige eeuw overheidssubsidies welkom blijven, bijvoorbeeld om het vrijwilligerswerk professioneel te kunnen blijven ondersteunen.

Verbreiding

In het Schooltuinboek van Gina Kranendonk (2004) wordt al beschreven dat er steeds meer scholen zijn die op eigen terrein aan het tuinieren gaan, al gaat het daar dan vaker om natuurlijke speelaanleidingen en natuurtuinelementen dan om moestuinen. Maar sinds de opkomst van de vierkante meterbakken en de aandacht voor voedseducatie (Jong Leren Eten!) is de aandacht voor moestuinieren op het schoolterrein weer toegenomen. In het kielzog van de vergroeningsactiviteiten op schoolpleinen sinds begin deze eeuw, in eerste instantie vooral gestimuleerd vanuit Springzaad en campagnes van gemeenten en Fonds 1818, is ook het aantal moestuintjes op het schoolterrein toegenomen.

In een onderzoek dat Margreet Deken in 2011 uitvoerde voor de gemeente Amstelveen beschrijft ze een nieuwe tendens, die ze samenvat onder de term *allianties*: samenwerking tussen scholen die willen moestuinieren en andere maatschappelijke organisaties, zoals volkstuinverenigingen en zorgcentra. Die zorgcentra zijn door nieuw overheidsbeleid sinds die tijd rap in aantal afgenomen, maar er zijn wel steeds meer volkstuinverenigingen die de jonge aanwas graag zien komen en ruimte en deskundigheid bieden. Een bijzondere alliantie is die tussen scholen en agrariërs. Bij De Boerderijschool hoort moestuinieren er integraal bij! Daarnaast is de aandacht voor het verbouwen van voedsel in buurtmoestuinen en voedselbossen in veel gemeenten in de jaren 10 sterk toegenomen. Daar kunnen scholen die willen moestuinieren op 'meeliften'. Scholen kunnen bijvoorbeeld in Den Haag kiezen of ze willen tuinieren op een schooltuincomplex, bij school of in een buurtmoestuin. Er ontstaan ook hier en daar nieuwe 'hybride' tuinen, met zowel ruimte voor tuinieren (kinderen en volwassenen), als voor natuurlijk spelen. Een mooi voorbeeld hiervan is Speelhof Hoogerzael in Middelburg.

Geraadpleegde literatuur

1. Over nut, aanleg en onderhoud van schoolwerktuinen, 1918. Centrale Vereniging voor school- en werktuinen.
2. De Schooltuin, een handleiding voor het onderwijs in plantkunde op de lagere school, 1905, J. Stamperius, Uitgeverij W. Versluys, Amsterdam.
3. De School- en werktuin in Nederland, zijn betekenis en verbreiding, 1923. K. Dilling. Uitgave Centrale vereniging van school- en werktuinen.
4. De schooltuin, 100 jaar schooltuincultuur in Nederland, 2004. Gina Kranendonk. Uitgeverij De Verbeelding, Amsterdam.
5. Tuinieren in schooltijd, 2011. Margreet Deken
6. De Tuin om de school – wat doe je ermee? 1982. Eindredactie Kees Both. Uitgave van SLO. NOB en IVN.
7. De Groene Hemel, 2008. Bert Ydema. Kosmos Uitgever B.V. Utrecht, Amsterdam.
8. De eeuwige schooltuin, zaaien op de Zuidas, 2014. Uitgeverij Rubinstein B.V. Amsterdam.
9. Kom op! Het Leidse Schooltuinenboek, 2007. Uitgave van de Vereniging Leidse Schooltuinen.
10. [Van Kinderwerktuin tot buurtnatuurtuin](#), Roelke Posthumus, Oase, voorjaar 1991.
11. [Van peentjes en bietjes, regenwormen en slakken](#), Jos van Zutphen, Oase, winter 1996.
12. [Educatieve Tuin De Enk – de beste mest is zweet](#), Machteld Klees, Oase, winter 2015.

Oude films

1926 - [Schooltuinen in de Adelheidstraat](#) (3^e schooltuincomplex van Den Haag)

1939 - [Viering 20 jarig bestaan](#) (o.a. 1^e Gemeentelijke School- en Kindertuin aan de Mient)

1939 - [Lente in de School- en Kindertuin](#), (met o.a. demonstraties van landbouwgebruiken)

1953 – [Bezoek aan de School- en Kindertuin](#) (met o.a. demonstratie vlasbewerking)

2. Een breed spectrum aan argumenten

Waarom zouden kinderen moeten leren moestuinieren?

Er waren en zijn veel goede argumenten om te stimuleren dat kinderen leren moestuinieren. Die argumenten zijn in de loop der jaren wel wat verschoven. Een argument dat 100 jaar geleden veel gebruikt werd en dat er - al dan niet voorzichtig uitgedrukt - op neer komt dat ze 'met iets *nuttigs* bezig zijn en daardoor minder tijd hebben om kattenkwaad uit te halen', zal je nu niet meer zoveel tegen komen. Maar er blijven nog genoeg argumenten over! Hieronder een poging alle argumenten die we in de literatuur tegen zijn gekomen of in gesprekken gehoord hebben te sorteren.

Persoonlijkheidsvorming / karakterontwikkeling

- De schooltuin biedt kansen de persoonlijkheid breder te ontwikkelen. Er wordt een beroep gedaan op verschillende talenten en karaktereigenschappen: kinderen leren **andere karaktereigenschappen** van zich zelf kennen dan op school en ontdekken **nieuwe talenten**.
- Ze oefenen door te tuinieren **zorgzaamheid, geduld, doorzettingsvermogen, uithoudingsvermogen, fijne en grove motoriek, goed kijken**.
- De schooltuin spreekt de **hele mens** aan: de ontdekker, de onderzoeker, maar ook de emotionele mens.
- In de schooltuin leren kinderen elkaar te helpen en met elkaar te overleggen; **samenwerken** in de schooltuin is sociaal leren in de praktijk.
- Kinderen leren **zorgzaam en duurzaam omgaan met dode en levende materialen**.
- Niet-zorgzaam gedrag (geen water geven, wieden, bemesten) heeft pas na enige tijd gevolgen. Kinderen leren dat je vooruit moet denken (**plannen**).
- De schooltuin biedt de mogelijkheid tot **identificatie met een stukje Aarde**. Kinderen leren daar verantwoordelijkheid voor dragen.
- Tuinieren kan kinderen helpen **tot rust** te komen.
- Leerkrachten, andere begeleiders en ook de andere kinderen zien eigenschappen en talenten van kinderen die in de klas niet of minder tot uiting komen. Kinderen die in de klas moeite hebben zich te concentreren zijn daar in de tuin vaak wel toe in staat. Hoofd, hand, hart zijn in de schooltuin alle drie nodig en beter in balans. Kinderen die daar niet verwend mee zijn, kunnen op de schooltuin welgemeende complimenten krijgen. Het versterkt **het zelfbewustzijn** van deze kinderen. Dit wordt bijzonder zichtbaar op de Boerderijschool door de afwisseling met andere praktische werkzaamheden, zoals timmeren, dieren verzorgen, koken.
- Kinderen zijn zichtbaar **trots** op wat ze na gedane arbeid kunnen oogsten. Dit is 'voor het echie'! Ze dragen bij aan de maaltijden thuis of op de tuin of verkopen de producten zodat de schooltuin ook financieel rond kan komen.
- Kinderen groeien door zelf te tuinieren van een passieve consument naar een **actievere consument**, die meer respect krijgt voor wat er elke dag op zijn of haar bord komt. Ze worden 'voedselwijzer'.

Onderwijs

- Kinderen leren natuurlijke processen beter begrijpen. De schooltuin biedt op de kleinste schaal een model aan voor onze omgang met biologische (kringloop)processen:
 - Ontwikkeling van zaad tot volwassen plant - zaad
 - Kringloopprocessen/compostering, meststoffen van de kinderboerderij
 - Relatie bodem/water/lucht (weer) met plantengroei
 - Kennis van 'plagers en helpers' en hoe daarmee om te gaan
 - Aandacht voor bijzondere natuurfenomenen.
- Kinderen leren dat mensen deel uit maken van de voedselkringloop, maar ook dat planten kweken (en dieren houden) de basis vormt van onze cultuur. Onze hele culturele ontwikkeling is immers gebaseerd op het domesticeren van dieren en het kweken en veredelen van planten.
- Leerkrachten kunnen in de lessen op school aanhaken bij/refereren aan de ervaringen die de kinderen buiten in de tuin hebben opgedaan, bijvoorbeeld begripsvorming/taal. Anderzijds kunnen ze in de buitenlessen kinderen laten oefenen met de lesstof. Bijvoorbeeld rekenopgaven.
- In de schooltuin is aandacht mogelijk voor spontane gebeurtenissen en ontwikkelingen.
- De schooltuin is een plek voor verwondering/beleving: denk aan de groeikracht van sommige gewassen zoals zonnebloemen en pompoenen en het dierenleven waar ze mee worden geconfronteerd op de schooltuin: vies, eng, spannend, mooi. Beleving van de seizoenen en bijzondere weersomstandigheden. Genieten van lichtinval en warme zon/schaduw.

Andere argumenten

- Kinderen kunnen hier kennis maken met een werkveld (groene beroepen) waar ze later voor kunnen kiezen.
- Kinderen leren een hobby kennen waar ze ook als volwassenen veel plezier mee kunnen beleven.
- Lekker buiten bezig zijn in de frisse lucht! Deze reden om te tuinieren geldt nu nog net zo sterk als 100 jaar geleden. Frisse lucht, beweging, ontspanning door inspanning!

3. Locaties anno 2018

Waar vinden we ze, de kindermoestuintjes?

Wij onderscheiden in dit rapport 6 typen locaties en nog een categorie 'andere locaties'. Veruit de meeste kinderen, met name in de grote steden, tuinieren ook nu nog op de schooltuincomplexen. Steeds meer scholen creëren, zeker als die mogelijkheid in hun gemeente ontbreekt, op het schoolterrein zelf ruimte om met kinderen te moestuinieren. Of ze zoeken een mogelijkheid in de directe omgeving van de school. Ook de andere locaties die hieronder worden genoemd mogen zich in een toenemende populariteit verheugen.

1. Op schooltuincomplexen
2. Op of direct in de buurt van scholen
3. Bij NME-centra
4. Op volkstuincomplexen
5. Bij boerderijen
6. Als deel van buurt(moes)tuinen
7. Op andere locaties

Wat maakt een locatie bijzonder geschikt?

- Makkelijke en veilige bereikbaarheid voor de kinderen en hun eventuele begeleiders;
- Aanwezigheid van een gebouw waarin een leslokaal, WC, watertappunt. En een goede plek om gereedschap, kruiwagens e.d. op te bergen;
- Ligging in de buurt van andere (moes)tuinen, bijvoorbeeld op een volkstuincomplex, waar de kinderen op een vanzelfsprekende manier kunnen meegenieten van vaak prachtig aangelegde moes- en siertuinen. Een bijzonder mooi voorbeeld hiervan is te vinden in Middelstum (bij Borg Ewsum). Een ander voorbeeld zijn de schooltuinen in het Haagse Zuiderpark die in de directe omgeving liggen van o.a. een zintuigentuin, een systematische tuin, een landschappentuin en een permacultuurtuin.

Het kan nuttig zijn een locatie vast te laten leggen in het bestemmingsplan, zodat het veel kansrijker is dat een locatie op langere termijn beschikbaar blijft voor het schooltuinwerk.

Wat maakt een locatie niet/minder geschikt?

- Veel verkeerslawaaï (auto's, treinen, vliegverkeer)
- Ligging onder hoogspanningsmast
- Ongewenste begrazing (bijvoorbeeld door reeën, konijnen)
- Veel last van vandalisme in de omgeving van de schooltuinen (sociaal onveilig).

Bij twijfel aan de kwaliteit van de bodem moet die altijd gecontroleerd worden. Ook de kwaliteit van lucht en water (denk aan locaties vlakbij vervuilende industriegebieden) is natuurlijk van groot belang.

3.1. Schooltuincomplexen

“Buiten zijn – met zon én met regen. Een lekkere wandeling met de klas. Voeten en vingers in de klei. Een aardappel planten en een, twee kilo oogsten. Een regenworm ontmoeten. Of een tor. Een zonnebloem zaaien die misschien wel groter wordt dan jij. Groente planten en oogsten die je thuis nooit wilde proeven. Maar nu natuurlijk wel. Vogels horen zingen. Leren hoe die vogel heet. Bloemen plukken. Ontdekken waar je eten vandaan komt en hoeveel werk je moet doen voor het op je bord ligt. Beginnen met een eigen stukje kale grond en zien hoe dat vol groeit in een voorjaar, zomer en herfst. De kringloop sluiten op de composthoop. Hard werken en je gereedschap opruimen. Trots zijn op je eigen oogst.” www.schooltuindewielewaal.nl

Schooltuinen in Enkhuizen

Er zijn in Nederland ruim 90 schooltuincomplexen, waarvan verreweg de meesten in de drukbevolkte provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht.

We spreken van een schooltuincomplex als er door leerlingen van meerdere scholen getuinierd wordt. Terwijl o.a. in Amsterdam, Amstelveen, Zaandam en Den Haag simpelweg sprake is van *Schooltuinen* worden heel vergelijkbare terreinen in Groningen *Kinderwerktuinen* genoemd, terwijl ook het begrip *Educatieve schooltuin* (in Rotterdam) voor hetzelfde fenomeen staat. Het begrip *Jeugd tuin* vind je in Overijssel (Zwolle en Enschede), hier wordt door schoolkinderen *buiten schooltijd* getuinierd. Ook in Schiedam, Bussum, Almere en in Delft wordt door kinderen buiten schooltijd getuinierd. Hier onder de naam *Kindertuinen*.

Veel schooltuincomplexen hebben ook nog een eigen naam. Soms heeft die betrekking op een bekend persoon binnen de wereld van school- en kindertuinen (b.v. de Nijkamp schooltuin in Amsterdam), maar meestal verwijst de naam direct naar de locatie (Educatieve Schooltuin De Enk in Rotterdam bijvoorbeeld). Origineler is de Leidse schooltuinvereniging die hun 3 complexen en 2 dependances prikkelende, maar wel samenhangende namen heeft gegeven: Akkerdistel, Distelvink, De Distelvlinder, Zilverdistel en De Melkdistel.

Ligging en bereikbaarheid

Schooltuincomplexen zijn meestal gelegen midden tussen de stedelijke bebouwing of aan de rand van de stad. Het is natuurlijk belangrijk dat het schooltuincomplex goed te bereiken is voor kinderen. Bij voorkeur op loopafstand van scholen. Als de afstand school-schooltuin te groot is, wordt er gefietst. Als ook dat niet mogelijk is (vanwege de afstand en/of te gevaarlijke route) kan ook, meestal gratis, busvervoer worden ingezet.

Wanneer kunnen kinderen moestuinieren?

Meestal tuinieren kinderen tegenwoordig klassikaal, binnen schooltijd. Maar als door schoolkinderen in hun vrije tijd wordt getuinierd wordt dat aanbod vaak wel via de scholen bekend gemaakt. Ook de combinatie komt voor: vaste lesdagdelen, maar ook vaste momenten dat de kinderen met hun (groot-)ouders verder kunnen werken aan hun tuintje.

Voordeel van het buitenschools tuinieren is dat alleen echt gemotiveerde kinderen aan het programma mee doen, nadeel dat kinderen, die nog helemaal niet met het fenomeen bekend zijn, ook geen kans hebben hun nog verborgen enthousiasme voor tuinieren te ontdekken en de leerervaringen missen die kinderen die verplicht binnen schooltijd tuinieren wel allemaal opdoen.

Als de kinderen in hun vrije tijd tuinieren is dit vaak wel beperkt in de tijd, b.v. woensdagmiddag of zaterdagochtend, zodat er gegarandeerd begeleiding aanwezig is.

Schoolklassen die onder schooltijd komen tuinieren zijn daar in de meeste gevallen eenmaal per week, 1 à 1,5 uur mee bezig. In een enkel geval eenmaal per twee weken, maar dat is eigenlijk een te lange periode om de aandacht vast te houden en het groeiproces goed te kunnen volgen.

Meestal wordt gekozen voor **groep 6/7**. Deze kinderen zijn al sterk en handig genoeg om zelfstandig te kunnen tuinieren, maar zitten nog niet in de stress van groep 8 en de (pre)puberteit.

Het **tuinseizoen** begint doorgaans eind maart/begin april en eindigt meestal met het einde van het groeiseizoen (eind september/oktober). Soms wordt er voor gekozen te stoppen vóór de zomervakantie. Voordeel is dat daarmee een bekend probleem wegvalt: 'wie onderhoudt de schooltuin tijdens de lange zomervakantie?' Ander voordeel is dat er geen 2 leerjaren betrokken zijn omdat de kinderen na de vakantie immers in een hogere klas bij een andere leerkracht zitten. Nadeel is dat er minder keus is aan gewassen die geteeld kunnen worden en dat het lang niet altijd mogelijk is de gezaaide groenten zelf te oogsten. Zeker als de zomervakantie in een bepaald jaar vroeg valt en er veel uitval is i.v.m. het weer, blijven er niet veel schooltuinlessen over.

In de winterperiode wordt er niet door de kinderen getuinierd, maar worden er nog wel vaak lessen gegeven: als voorbereiding op het volgende tuinseizoen en, voor andere groepen, in de educatieve border. In de vakanties worden de tuintjes op veel complexen min of meer bijgehouden door medewerkers, zodat ze de moestuinplanten bij terugkomst in elk geval nog wel herkennen en het wieden niet te veel werk wordt voor de kinderen.

Hoe zien de schooltuincomplexen er uit?

Schooltuincomplexen zijn grote terreinen (1-2 ha), meestal rechthoekig van vorm. De tuin wordt na het seizoen vrij gemaakt van plantenresten en 'winterklaar' gemaakt. In Utrecht gebeurt dat in eerste instantie met varkens die zich te goed kunnen doen aan alles wat er aan eetbaars over is gebleven na de oogst. Schooltuincomplexen zijn in de winter veelal grotendeels kaal. Soms wordt een groenbemester ingezaaid.

In het vroege voorjaar wordt de grond weer gereed gemaakt voor het nieuwe seizoen. Er komen weer paden en bedjes. De kleine tussenpadjes worden vaak door kinderen in ganzenpas getrapt. Een beleving die velen zich nog lang naderhand herinneren (*Haagse ervaringen met milieueducatie, 2014*).

Links: Haarlemse schooltuin, bijna klaar voor gebruik. Rechts: Kinderen op de Leidse Schooltuin De Melkdistel aan het 'paadjes trappen'.

Meestal wordt er voor gekozen ieder kind een apart tuintje te geven. Maar ook duo-tuinen (tuintje per 2 kinderen) komen regelmatig voor.

De kindertuintjes

De **grootte** van de kindertuintjes varieert, maar terwijl ze voor de 2^e W.O. nog gemiddeld 20 m² waren, zijn ze nu nooit groter dan 10 m² (meestal nog kleiner, 4-5 m²). De **vorm** is bijna altijd rechthoekig. Enkele schooltuincomplexen hebben een of meerdere cirkeltuinen aangelegd. Deze tuintjes zijn dus taartpuntvormig, een vorm die een vriendelijker indruk maakt, maar waarvoor toch niet vaak wordt gekozen vanwege het feit dat het meer ruimte in beslag neemt en wat ingewikkelder is om gereed te maken voor gebruik.

Links: Vogelverschrikkers in cirkeltuinen voor kleuters, Kinderwerktuin Beijum, Groningen
Rechts cirkeltuinen in Leiden (Zilverdistel)

Om het eigen tuintje op de vaak grootschalige tuincomplexen weer terug te vinden worden er bordjes bij de tuintjes geplaatst. Soms alleen met een nummer er op, maar meestal wordt er wel enige aandacht besteed aan de vormgeving van de **naambordjes**. Ook zelfgemaakte **vogelverschrikkers** maken het eigen tuintje extra goed herkenbaar.

Bijna altijd is er een **voorbeeldtuintje**. Op dit tuintje doet de begeleider voor wat de bedoeling is. Deze tuintjes dienen soms ook als reservetuintje. Bijvoorbeeld als een kind pech heeft gehad en er iets niet opkomt (of per ongeluk weg geschoffeld of gewied is). De voorbeeldtuintjes bevinden zich in een bepaalde herkenbare hoek, bij voorkeur natuurlijk op een plek waar de kinderen goed omheen kunnen staan en zien wat de begeleider precies doet, of - bij de cirkeltuinen - in het centrum van de cirkel. Soms is dit voorbeeldtuintje het tuintje van de leerkracht.

Deze manier van werken heeft tot gevolg dat de tuintjes er vrijwel identiek uit gaan zien. De kinderen hebben geen keuze wat betreft de gewassen die ze telen. Soms wordt aan de wens om toch iets te kunnen laten kiezen tegemoet gekomen door kinderen bijvoorbeeld te vragen welk keukenkruid ze willen planten of welke kleur viooltjes (meestal het eerste plantje dat geplant wordt en gelijk kleur geeft aan de verder nog kale bedjes). Een andere manier om de 'eigenheid' te benadrukken is het laten zaaien van sterrenkers in de vorm van de eigen naam of initialen.

Het **teeltplan** wordt ontwikkeld door de begeleiders. Daarbij wordt rekening gehouden met verschillende factoren: groeisnelheid, aantrekkelijkheid voor kinderen, oogstdatum (voor of vlak na de zomervakantie), mogelijkheid tot verwerking tot soep, pizza of een ander populair gerecht. Het meest verbouwd worden: radijs (bij voorkeur in verschillende vormen en kleuren), andijvie, sla, boontjes, tuinbonen, aardappels, uien, prei, courgette, koolsoorten. Als er een kasje is ook tomaten, paprika, pepers en aubergine. Dit kasje kan ook dienen om voor te kweken, zodat de plantjes direct in de kindermoestuintjes uitgeplant kunnen worden en de kans op succes groter is.

Bij navraag geven schooltuinbegeleiders aan de voorkeur te geven aan **biologisch plant- en zaaigoed**. Maar in de praktijk is dit toch niet altijd het geval, bijvoorbeeld als niet-biologisch zaadgoed gesponsord wordt.

Doordat de tuinen ieder jaar geploegd worden is het lastig rekening te houden met wisselteelt. Hier en daar, b.v. op de kinderwerktuin in Groningen-Paddepoel wordt kleinschalig geëxperimenteerd met andere teeltwijzen zoals permacultuur. Het schooltuincomplex in het park Rusthoff in Sassenheim heeft – als enige tot nu toe – het Keurmerk Natuurlijk Tuinieren aangevraagd en behaald. Dit keurmerk wordt uitgegeven door de AVVN, de landelijke vereniging voor hobbytuinders.

De beschikbare grond (zand, veen, klei en alles daartussen) is in de loop der jaren vaak geschikter gemaakt door toevoeging van compost en bemesting. Op schooltuincomplexen wordt in de volle grond getuinierd. Soms zie je wel bakken, maar die zijn dan bedoeld voor kinderen die vanuit een rolstoel tuinieren.

Tuinieren in een bak op Schooltuin De Distelvlinder, Leiden

Ongewenste soorten planten en dieren

De houding tegenover het wieden van ongewenste, spontaan opkomende planten is afhankelijk van de pedagogische visie en het daarmee samenhangende doel van het schooltuinieren. Is een rijke oogst het belangrijkste doel en/of een 'net' tuintje waarin alleen de gewenste plantjes staan? Of gaat het er vooral om dat kinderen zien hoe planten groeien? Wil je dat kinderen leren dat het kweken van voedsel een moeizaam proces is van hard werken en veel geduld en doorzettingsvermogen? Is de training van geduld en doorzettingsvermogen zelfs een doel op zich? Of wil je dat kinderen vooral de aangename kanten van het tuinieren leren kennen, zoals zaaien, planten en oogsten en niet te veel tijd hoeven besteden aan het moeizame wieden? Of heb je zelfs eigenlijk wel begrip voor kinderen die er moeite mee hebben planten te wieden, omdat ze bijvoorbeeld benieuwd zijn hoe die groeien en bloeien als je ze er niet voortijdig uittrekt? Uit gesprekken op schooltuinen met begeleiders hebben we al dit soort overwegingen gehoord en uiteraard hebben de keuzes die het gevolg hiervan zijn, effect op hoe het schooltuincomplex er uit ziet.

Bescherming tegen ongewenste dierlijke mede-oogsters in Amsterdam (r) en Leiden (l)

Ongewenste dieren is weer een ander verhaal. Slakken lusten net zo graag sla als wij, luizen zijn dol op tuinbonen. Op de kindertuintjes worden uiteraard geen chemische bestrijdingsmiddelen gebruikt. Om vraat tegen te gaan worden de jonge planten beschermd. Vogelverschrikkers zijn niet alleen leuk om te zien, maar zullen er ook wel voor zorgen dat de op zich gewaardeerde vogels minder overlast geven.

De oogst

Op schoolwerktuincomplexen is het vrijwel altijd zo dat het grootste deel van de oogst door de kinderen zelf mee naar huis wordt genomen. De begeleiders zijn er zich van bewust dat het er een beetje aantrekkelijk uit moet zien om de ouders te verleiden dit door hun kinderen gekweekte voedsel ook daadwerkelijk te bereiden. Speciale oogsttassen helpen daarbij, maar ook als de kinderen de oogst meenemen in zelf meegebrachte (plastic) tassen, wordt geprobeerd om de groenten zo schoon mogelijk mee te geven. Liefst in een herkenbare vorm, de radijsjes dus b.v. net zo samengebonden als in de groenteafdeling in de supermarkt. Een andere manier om te bevorderen dat de zelf gekweekte groenten op tafel komen, is het meegeven naar huis van receptenboekjes. Deze recepten zijn uiteraard gebaseerd op de groenten die de kinderen geogst hebben.

Links: Samen kruidenazijn maken (Educatieve Tuin De Enk, Rotterdam). Rechts: Leemoven in de schooltuin van Steede Hogewoerd in Utrecht

Veel tuinen organiseren aan het eind van het seizoen een ‘soeples’ of iets dergelijks. De kinderen eten dan gezamenlijk het voedsel dat ze zelf verbouwd hebben. Schooltuinen waar bijvoorbeeld een buitenoven is (meestal een leemoven) kunnen ook pizza’s maken of brood bij de soep.

Compost

Goede compost maken van de resten op de tuintjes is nog een hele kunst en dat gebeurt dus niet vaak. Wel wordt er gebruik gemaakt van de compost die veel gemeenten gratis ter beschikking stellen.

Biodiversiteit – natuureducatie

Links: Bloemenweide en andere natuurtuinelementen in Kinderwerktuin Westpark, Groningen; Rechts: Vijver in Kinderwerktuin Paddepoel, Groningen

Vaak is een deel van het complex permanent begroeid met bomen, struiken en - al dan niet inheemse - vaste planten (kruiden bijvoorbeeld). In de meeste gevallen gaat het hierbij om een brede strook rondom het terrein, vroeger ‘Botanische rand’ genoemd, nu meestal ‘Educatieve border’, waarin dan vaak kabouterpaden e.d. worden uitgezet. Een enkele keer vormt dit ‘vaste’ stuk niet de rand maar het centrum van de tuin.

Naast de kindermoestuintjes zijn er op veel complexen ook nog delen waar bijvoorbeeld landbouwgewassen worden geteeld, delen met rabarber, aardbeien en bessenstruiken en soms ook een kleine boomgaard met bijvoorbeeld appelbomen. Een bijenstal komt regelmatig voor, en ook insectenhôtels zijn in alle soorten en maten te vinden, evenals vogelnestkastjes.

In de Natuurlijke school- en moestuin De Wielewaal in Nijmegen lopen de kinderen naar hun tuintjes via het slingerpad door de bloemenakker en de boshaag. Een heel ongedwongen manier om spontane natuurervaringen op te kunnen doen!

Om de beleving nog te versterken zijn op meerdere schooltuincomplexen blotevoetenpaden aangelegd en vind je in de Kinderwerktuin in Beijum een prachtig [plantenlabyrint](#).

Faciliteiten

Schooltuincomplexen beschikken, op een heel enkele uitzondering na (Schooltuin Enkhuizen i.v.m. een verordening dat er niet gebouwd mag worden in het z.g. schootsveld), over een gebouw met educatieve ruimte, kantoor, wc, pantry en een of meerdere ruimtes waar gereedschap en materialen opgeslagen kunnen worden. Sommige schooltuincomplexen hebben (overdekte) buitenruimten om instructie te kunnen geven en/of iets klaar te maken en te eten, bijvoorbeeld door gebruik te maken van een vuurkorf of een (leem)oven. Bij nieuwe gebouwen is soms uitdrukkelijk rekening gehouden met duurzaamheidsaspecten, b.v. met groene daken, zonnepanelen, of afkoppeling van regenwater.

Links: Oven waar heerlijke pizza's in gebakken kunnen worden (Educatieve Tuin De Enk, Rotterdam); Rechts: Vegetatiedak op het schooltuingebouw in Kinderwerktuin Groningen-Paddepoel.

Wat kunnen de kinderen er doen/leren?

Op alle schooltuincomplexen kunnen kinderen onder deskundige begeleiding leren zaaien, planten, de tuin verzorgen en oogsten. Vaak zijn er aanvullende lessen in het schooltuingebouw of op school b.v. over zaden, bodemdierpjes, bijen, vogels. Mede door deze lessen is, bijvoorbeeld op de Amsterdamse schooltuinen, een **jaarrond aanbod** mogelijk.

Als het schooltuincomplex beschikt over een 'Educatieve border' met een scala aan natuurtuinelementen, zijn er ook nog andere lessen mogelijk. Vaak worden die lessen gegeven aan andere groepen dan de groep (veelal 6/7) die op dat moment tuiniert, zodat de schooltuin '**een tuin voor de hele school**' wordt. Maya Roozen (voorheen Natuurmuseum Groningen) heeft dit concept uitgewerkt voor alle klassen van het basisonderwijs (*Een tuin voor de hele school, een impressie*). Dit heeft er toe geleid dat er nu op de Groningse kinderwerktuinen sprake is van [een Groene Leerlijn](https://ndegroningen.nl/aanbod-groene-leerlijn-lessen/) met lessen en andere activiteiten voor groep 1 t/m 8! (Meer informatie: <https://ndegroningen.nl/aanbod-groene-leerlijn-lessen/>)

In Den Haag wordt gewerkt met de methode Ontdekkend tuinieren: het gaat dan om acht of - als dat nog te veel is - vier lessen, waarin de kinderen zowel natuurontdeklessen krijgen (van hun eigen docent) als daadwerkelijk tuinieren (begeleid door de docent van de gemeente). Dit ontdekkend tuinieren kan niet alleen plaats vinden op een schooltuincomplex, maar ook op een moestuin bij school of op een ander stuk grond dat tijdelijk braak ligt. Het concept is bedacht *door Ingrid Natuurlijk!* (Ingrid Meijer Boltjes). Er is door haar in samenwerking met medewerkers van Milieueducatie Den Haag een speciaal tuinboek ontwikkeld voor leerlingen in de gemeente Den Haag. Dit aanbod is bedoeld voor groep 5/6.

Voor groep 7/8 zijn in Den Haag tuinbouwlessen ontwikkeld met een handleiding voor leerkrachten. Het gaat om 3 lessen (ochtenden) op een van de schooltuincomplexen. Begeleiding gebeurt door een van de 5 docenten van Milieu Educatie Den Haag en de eigen leerkracht.

Op de schooltuinen zijn vaak **spontane leermomenten**. Dat is heel waardevol. Daarnaast is het ook goed om formele **leerdoelen** vast te stellen, die jaarlijks geëvalueerd en zo nodig bijgesteld kunnen worden. Die bijstelling is ook nodig in verband met de veranderende maatschappelijke context. Terwijl *voedselproductie* door de toegenomen welvaart steeds minder belangrijk werd als hoofddoel,

nam de aandacht voor *natuur- en milieueducatie* als middel om kinderen voor te bereiden op een duurzame toekomst toe, waardoor het noodzakelijk werd de lessen op de schooltuinen veelzijdiger te maken en de schooltuin (gedeeltelijk) te herinrichten. De laatste jaren is er sprake van een toegenomen inzicht dat het belangrijk is dat kinderen leren **gezond te eten**, met name vanwege de verontrustende hoeveelheid kinderen die op jeugdige leeftijd lijden aan obesitas, en het feit dat uit onderzoek blijkt dat veel kinderen niet voldoende groente en fruit eten. Dit leidt ook weer tot andere leerdoelen op de schooltuinen en een daarbij passende herinrichting van de complexen.

Begeleiding

De begeleiding van het tuinieren op de schooltuincomplexen gebeurt door mensen die kennis en ervaring hebben met het begeleiden van kinderen bij het tuinieren. Het gaat daarbij dus zowel om pedagogische kennis en kwaliteiten, als 'groene vingers'. Dat kunnen zowel mensen zijn die dit doen vanuit een betaalde functie (meestal in dienst van een gemeente of stichting/vereniging) of als vrijwilligerswerk. Ook stagiaires van groene en pedagogische vakopleidingen kunnen deel uit maken van het schooltuinteam.

De rol van de leerkracht is heel verschillend in de verschillende steden en schooltuincomplexen. Het varieert van 'Ze mogen er graag bij zijn, maar het hoeft niet per se', tot 'de leerkracht is geheel verantwoordelijk voor het tuinieren'. In dat laatste geval kunnen deze leerkrachten wel op inhoudelijke ondersteuning rekenen.

Als de tuinles verzorgd wordt door een educatief begeleider/tuinmeester of -juf dan kun je vijf rollen onderscheiden voor de leerkracht (Dijkshoorn, M., 2009. De leerkracht in de schooltuin).

1. **Voorbeeldrol:** Het is wenselijk dat een leerkracht een open en nieuwsgierige houding heeft en ontdekkend, onderzoekend gedrag vertoont.
2. **Ondersteunende rol:** Begeleiding van de kinderen tussen school en tuin, orde houden, begeleiden van de les zelf.
3. **Monitor rol:** Zorgen voor voldoende materiaal, eventueel uitleg verhelderen.
4. **Verdiepende rol:** Voorbereiding op school, begeleiding bij het opdoen van kennis en ervaring, verwerking van deze kennis en ervaring naderhand op school.
5. **Verwevende rol:** Er voor zorgen dat de schooltuinlessen geïntegreerd worden in het overige (natuur)onderwijs.

Om de betrokkenheid van de leerkrachten - en daarmee de integratie in het onderwijs - te versterken worden in Groningen vanuit 'Natuur- en Duurzaamheid Educatie Groningen' vier keer per jaar thematische netwerkbijeenkomsten georganiseerd, die altijd plaats vinden op een van de schooltuincomplexen.

In Den Haag heeft de Dienst Milieueducatie 18 terreinen waar kinderen kunnen leren moestuinieren, maar waar *geen* vaste tuinleider meer aanwezig is. Leerkrachten begeleiden de tuinlessen zelf, daarbij geholpen door ouders. De ondersteuning vanuit de Dienst bestaat uit: beschikbaar stellen van een Cd-rom met lesinstructies en afbeeldingen, een compleet uitgewerkt teeltplan en een werkschema met bijbehorende planten en zaden. Gereedschap is aanwezig en in de zomer wordt de tuin door medewerkers van de Dienst Milieueducatie onkruidvrij gehouden.

Na- en bijscholingsactiviteiten voor schooltuinmedewerkers zijn: jaarlijkse studiedagen (per gemeente georganiseerd) waar alle betrokkenen aan geacht worden deel te nemen; regelmatig onderling overleg, bij elkaar kijken en problemen en oplossingen bespreken; deelname aan landelijk georganiseerde studiedagen, zoals bijvoorbeeld van het NIBI. Voor vrijwilligers worden naast inhoudelijke cursussen ook 'uitstapjes' of andere bindende activiteiten georganiseerd, bijvoorbeeld een bezoek aan een bijzonder fraai moestuincomplex of bij kindermoestuinen in andere gemeenten.

Uit ons onderzoek blijkt dat er wel behoefte is aan uitwisseling van ervaringen en kennis op landelijke schaal, vooral in steden zonder of met weinig collega-tuinen, maar dat dit niet te veel (reis)tijd mag kosten.

Andere doelgroepen

Regelmatig zie je op schooltuincomplexen ook andere doelgroepen tuinieren. Meestal omdat er ruimte vrij is gekomen doordat er minder scholen aan het programma deelnemen of er (tijdelijk) minder kinderen zijn in de wijk waar de schooltuin is gevestigd. Het gaat dan veelal om senioren die een vergelijkbaar tuintje ter beschikking krijgen als de kinderen. Maar soms is een deel van het complex ook heringericht tot buurtmoestuin, waar buurtbewoners dus tuinieren. Soms in de formule van (groot-)ouder- en kindtuintjes.

Openstelling voor andere doelgroepen heeft als voordeel dat de betrokkenheid van ouders/buurtbewoners bij het schooltuincomplex vergroot wordt en dat zij ook een ondersteunende rol kunnen spelen, bijvoorbeeld bij de organisatie van open dagen.

Organisatie, financiën en PR

Veel schooltuinen vallen direct onder gemeentelijke diensten (Amsterdam: gemeentelijke dienst NME, Groningen: Natuur en Duurzaamheidseducatie Groningen; Zwolle: ROVA). Soms zijn er aparte stichtingen of verenigingen voor in het leven geroepen. Dat kan van begin af aan de opzet zijn geweest (zoals in Leiden of, kort geleden nog, in Nijmegen), maar ook gebeurd zijn nadat de gemeentelijke dienst zich organisatorisch terug heeft getrokken. Vaak is er dan nog wel een subsidierelatie met de gemeente. Andere substantiële inkomstenbronnen zijn: sponsorgeld, bijdragen vanuit scholen, steun door fondsen.

Schooltuinen zijn in het algemeen goed bekend bij het publiek. Vaak hebben er al generaties kinderen getuinierd. Ook al is er op dit moment minder risico om een bezuinigingsronde niet te overleven, toch blijft het bijzonder zinvol activiteiten te organiseren die het draagvlak bij publiek en politiek bestendigen. Er worden dan ook vaak **open dagen** (of avonden, zie foto) georganiseerd op het moment dat de schooltuintjes er optimaal bij liggen. Ouders en andere familieleden en

Open avond op Schooltuin de Distelvlinder in Leiden.

buurtgenoten kunnen op dergelijke dagen niet alleen zien waar de kinderen mee bezig zijn, maar worden ook verwend met gezonde hapjes en drankjes (uiteraard van eigen oogst) en leuke activiteiten, zoals speurtochten, verkiezing mooiste naambordje en kaarsen rollen van bijenwas.

De meeste schooltuincomplexen zijn ook te vinden op **internet** (websites, sociale media, YouTube).

3.2 Moestuinen op (of vlakbij) het schoolterrein

In onze schooltuin...

... planten en zaaien * tuinieren wij graag * kletsen met elkaar * in de grond wroeten

* kennis over bloemen * oogsten en proeven * genieten van de zon * heerlijk ontspannen... (BSO De Bareel, Heemskerk)

Schoolmoestuin EBS Het SchatRijk in Zandijk (cirkeltuin)

Moestuinen op het schoolterrein

Het is heel lastig een reële schatting te maken van het *aantal* scholen waar op het schoolterrein zelf (of in de directe omgeving) moestuintjes door kinderen worden onderhouden. Tijdens ons onderzoek hebben we in totaal 265 scholen gevonden die op hun website melding maken van een moestuin op of in de directe omgeving van hun schoolterrein. Een aantal van deze scholen hebben we bezocht.

Daarbij bleek al snel dat het hebben van een moestuin in jaar x niet wil zeggen dat dit ook het geval is in jaar y. Bovendien weten we dat lang niet alle scholen die moestuintjes hebben, daar melding van maken op hun website. Het echte aantal zal waarschijnlijk hoger uitvallen.

Er zijn ook grote verschillen in afmeting en kwaliteit. Sommige scholen hebben een moestuin waar een hele groep aan de slag kan gaan op een vergelijkbare manier als op de schooltuincomplexen (dus tuintjes per 1 of 2 kinderen). Vaker gaat het om een of enkele moestuinbakken (vierkante meterbakken) waar de leerlingen het proces van zaaien tot oogsten van nabij kunnen volgen.

Voordelen van tuinieren bij school

Een moestuin direct op het schoolterrein heeft natuurlijk als grootste voordeel dat er niet veel georganiseerd moet worden (bijvoorbeeld vervoer naar de schooltuin). Tuinieren kan ook makkelijker met kleine groepjes, zodat de kinderen meer aandacht krijgen. Het tuinieren zal in het algemeen plaatsvinden binnen schooltijd. Er kan ook gemakkelijker ingespeeld worden op de weersomstandigheden “vandaag prachtig weer om in de tuintjes te werken!”

Deze voordelen gelden ook als de moestuin in de nabije omgeving ligt, dat wil zeggen op korte loopafstand.

Problemen en oplossingen

1. Te weinig ruimte

- Een aantal scholen heeft dit opgelost door letterlijk over de schoolmuur te kijken en daar een geschikt terrein te vinden (zie onderstaande foto's van twee schooltuinen in Maastricht).

Links: Moestuin (in bakken) op het terrein van 50/50 B-Green, waar getuinierd wordt door BS De Letterdoes, Maastricht
Rechts: Moestuin van de Montessorischool Binnenstad, Maastricht, die gebruik maakt van een nabijgelegen kloostertuin.

2. Een veel voorkomend probleem is de **niet toereikende kennis van moestuinieren bij leerkrachten**. Daarvoor zijn verschillende oplossingen bedacht:

- Laat de leerkracht met de meeste affiniteit en kennis de moestuinlessen verzorgen. Als er voor wordt gekozen kinderen uit een andere groep dan deze leerkracht normaal heeft te laten tuinieren, dan kan deze leerkracht daar extra uren voor krijgen. Deze leerkracht zou ook de mogelijkheid moeten hebben zich zo nodig te laten bijscholen.
- Coaching van leerkrachten en ouders door een ‘moestuincoach’ (iemand die leerkrachten/ouders een moestuincursus geeft en/of hen ondersteunt tijdens het moestuinieren of zelfs de moestuinlessen verzorgt. Een mooi voorbeeld is het project **Tuinklas** in Leeuwarden, een initiatief van Lemke Statema (Natuurfaam, natuureducatie en groene projecten) samen met collega Annemarie Huisman. Zij verzorgen 6 lessen en een oogstfeest, steeds op een school- (of kinderopvang) locatie. Ze leveren ook het

benodigde materiaal en plantgoed en een werkboek. Per plek werd bekeken of het slimmer was in bakken te tuinieren of in de volle grond. Voor groep 3 vindt zij bakken ideaal, anders liever volle grond als het kan.

- Het gaat per school of kinderopvanglocatie om een gemeenschappelijke tuin (dus geen tuintjes per kind); in totaal meestal 20-40 m².
 - Onkruidbeleid: vertellen over de waarde van de wilde planten die spontaan opkomen (soms eetbaar, insecten etc.). Maar toch wieden om de planten die je gezaaid hebt optimale kans te geven om te groeien.
 - De oogst wordt op school opgegeten en verwerkt (b.v. ook zonnebloempitjes uitdelen). Oogstfeest na de zomervakantie. Niet altijd handig, omdat ze dan een andere docent hebben.
 - Vervolg na het eerste jaar: de bedoeling is dat de school het dan verder zelf redt. Lemke heeft heel verschillende oplossingen gezien: een docentenpoel, een enthousiaste kleuterjuf die echt affiniteit heeft met tuinieren, vrijwilligers via een buurtmoestuin, een moeder, de conciërge.
- Ondersteuning vanuit de NME. Een aantal NME-centra biedt niet alleen zaden en plantjes, maar ook gereedschap en ondersteuning aan.
 - Zoek (groot-)ouders die er plezier in hebben kinderen hun kennis van het moestuinieren bij te brengen. Dit kan per school, maar je kunt ook per gemeente kijken of er een groep te vormen valt. Een bijzonder geslaagd voorbeeld is te vinden in de gemeente Heemskerk: **Schooltuinenproject Het Groene Hart**.
 - Vanuit Buurtcentrum d'Evelaer (in het buitengebied van Heemskerk, opgericht door tuinders), werken zogenaamde plantopa's - kunnen ook oma's, vaders of moeders zijn, maar het zijn in de praktijk vooral opa's - in de moestuinen bij de scholen waar hun kleinkinderen op zitten. In totaal gaat het daarbij nu om 7 scholen in de gemeente Heemskerk.
 - De opa's zijn er wekelijks op een vaste tijd (ca. 2,5 uur).
 - De kinderen komen, tijdens de lestijd, in kleine groepjes en krijgen dan taakjes toegewezen. Variërend van zaaien en planten tot wieden en oogsten. Net wat er op dat moment ook echt moet gebeuren in de tuin.
 - Er wordt getuinierd door kinderen van groep 4, 5, 6 of 7. Dat wordt door de school zelf bepaald. Als het te grote klassen zijn, zoals op O.B.S. De Bareel, tuintert ieder kind eenmaal in de 2 weken.
 - De kinderen hebben op deze scholen geen eigen tuintjes, maar werken mee in de schoolmoestuin en leren van de 'plantopa's' de fijne kneepjes van het vak. De meesten van hen hebben zelf vroeger als tuinder gewerkt en hebben er nu veel plezier in om als vrijwilligers er samen met de kinderen een mooie afwisselende tuin van te maken, waar ook nog best het een en ander te oogsten valt.
 - Drie keer per jaar organiseert coördinator Cindy Henneman een bijeenkomst voor de plantopa's, waarbij ook de andere vrijwilligers en de leerkrachten van harte welkom zijn.Meer informatie: <https://www.evelaer.nl/schooltuinen>

Alles wat ze oogsten wordt verdeeld onder de kinderen of aan ouders verkocht.

Links: Een aantal scholen hebben een (gesponsord) kasje waar ze in kunnen voorkweken. Rechts: de plantopa's laten zien hoe je prei moet poten.

3. Zeker bij moestuinbakken is bij droogte de **watervorzorging** in het weekend een probleem. Dat geldt natuurlijk nog meer voor de mei- en zomervakantie. Daar moeten scholen iets voor regelen (rooster).
4. De **bodem is vaak minder geschikt** om direct in te tuinieren.
 - De bodem kan verbeterd worden: goed ompitten zodat er meer lucht in komt, composteren en bemesten.
 - Niet in de volle grond tuinieren, maar in bakken met bijgeleverde aarde.

Moestuinbakken bij School Oost, Bergen op Zoom

Moestuinbak van recyclingmateriaal in Wergea (Fr.)

Wat kunnen de kinderen er doen/leren?

Kinderen leren het hele proces kennen van zaaien/planten tot met oogsten, oogstverwerking/verkoop. Ze leren ook dat het verzorgen van de planten tijd en aandacht vergt: regelmatig water geven bijvoorbeeld, zeker als er gekozen is voor het tuinieren in vierkante meterbakken die geen contact hebben met de aarde.

Omdat het tuinieren op het schoolterrein zelf plaats vindt kunnen leerkrachten de ervaringen gemakkelijker integreren in de lessen. Dat geldt niet alleen voor natuurlessen, maar ook voor andere schoolvakken, zoals rekenen en taal.

Oogst

De oogst is meestal niet erg groot. We hebben regelmatig gezien dat de oogst verkocht wordt aan ouders die hun kinderen op komen halen van school. De kinderen leren zo ook om de oogst mooi uit te stallen, aan te prijzen (lekkere prei voor maar 1 euro!), te verkopen (totaal bedrag berekenen dat de koper moet betalen). Met het geld dat ze verdienen kunnen dan bijvoorbeeld weer nieuwe zaden worden gekocht.

L: Aardbeien oogsten bij een school in Groesbeek R: Verkoop van de zelf geoogste groenten (OBS De Kariboe, Heemskerk)

3.3. Kindermoestuinen bij een NME-centrum

In veel Nederlandse gemeenten zijn NME-centra, soms ook Milieueducatieve centra (MEC) of Duurzaamheidscentra genoemd. Bedoeld zijn alle locaties waar scholen terecht kunnen voor materiaal en ideeën op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid.

Niet altijd, maar wel vaak, hebben deze centra buitenruimten. Enkele NME-centra hebben een deel van deze buitenruimte bestemd voor moestuinieren door kinderen, al dan niet onder schooltijd.

Voordelen

Moestuinen bij een NME-centrum heeft vele voordelen:

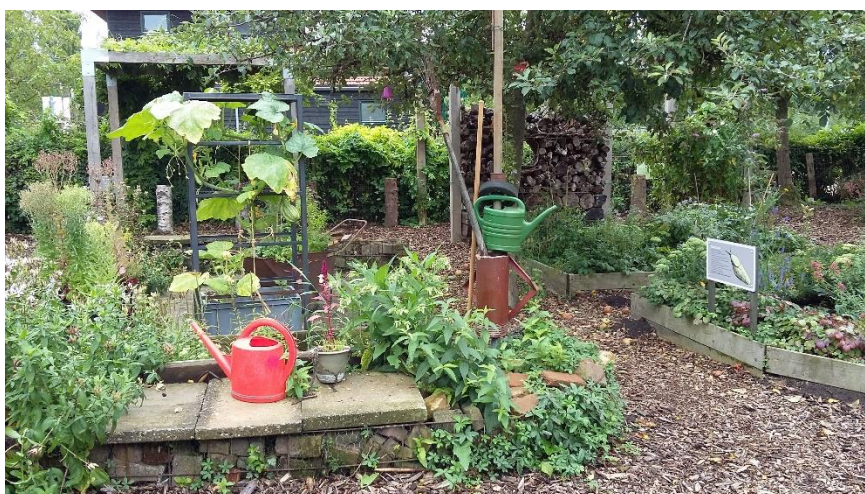
- Er is in het centrum expertise aanwezig (professionals en vrijwilligers) om de kinderen goed te kunnen begeleiden bij het tuinieren;
- Er is vaak veel (les)materiaal aanwezig, dat gebruikt kan worden voor aanvullende lessen (denk aan vogels, bodem, insecten);
- Er is een binnenruimte, met de nodige faciliteiten (instructie, schuilen, wc);
- De moestuinen maken meestal deel uit van een groter tuinencomplex, soms zelfs met een kinderboerderij of speelnatuur. Er valt dus voor kinderen nog veel meer te beleven dan alleen het eigen tuintje.
- Als er een kinderboerderij is, kan ook de mest die daar geproduceerd wordt gebruikt worden om de grond van de kindertuinen te verbeteren. De dieren kunnen ook op andere manieren ten bate van het moestuinieren worden ingezet (vgl. gemengd boerenbedrijf).

Een nadeel is dat er vaak behoorlijk grote afstanden te overbruggen zijn tussen school/thuis en het NME-centrum.

Omdat de onderlinge verschillen groot zijn, zullen exemplarisch in dit hoofdstuk een drietal NME-centra waar door kinderen wordt getuinierd worden besproken.

1. Arnhem, Stadsboerderij de Korenmaat

Stadsboerderij de Korenmaat maakt sinds 1990 deel uit van **Natuurcentrum Arnhem**. Hier vinden we achter de boerderij, mooi verscholen achter hagen en hoge bomen, een bijzonder sfeervolle kindertuin (foto hieronder).

Verder op dit 3 hectare grote terrein: de voor het rivierengebied karakteristieke appel-, peren-, kersen-, en pruimenboomgaarden, weiden en dierverblijven voor het vee en een klein akkertje, maar ook een spannend struinmoeras en een speeltuin. In de boerderijgebouwen zijn onder meer een leslokaal, een boerderijcafé met terras en een dierotheek te vinden.

15 Arnhemse scholen doen mee aan het project *Tuinieren bij school*.

De Korenmaat is ook betrokken bij het project De Boerderijschool.

De Kindertuin

- Hier wordt buiten schooltijd zelfstandig getuinierd door kinderen uit groep 6/7 of uit groep 4/5 of zelfs jonger (maar dan wel samen met een volwassene). De ouders die hun kinderen komen halen en brengen voelen zich zeer betrokken bij de tuintjes van hun kinderen, soms werken ze zelfs mee.

Elk kind krijgt een eigen tuintje. In totaal zijn er 20 tuintjes. Als er plek over is mogen kinderen ook een tweede jaar tuinieren.

- De tuinlessen (iedere dinsdag van 15.30 – 16.45 uur) worden begeleid door de tuinleiders van het natuurcentrum. Zij zorgen ook voor zaden, planten en gereedschap.

- Er wordt getuinierd van begin april – oktober (zolang er iets te oogsten valt). In de zomervakantie mogen de kinderen ook op hun tuintjes om het een beetje bij te houden.
- De oogst (groenten en bloemen) mogen de kinderen mee naar huis nemen. Er wordt soms ook gezamenlijk iets gekookt.
- Tijdens de tuinlessen komen ook veel natuureducatieve thema's aan bod.
- Na het groeiseizoen wordt de hele tuin door de tuinleiders opgeruimd (compost). Het blad dat in de winter op de tuin gevallen is, wordt samen met mest en de bovenste grondlaag in het voorjaar gemengd en weer klaar gemaakt voor het nieuwe tuinseizoen.
- De kinderen dragen (maximaal) 40 euro per seizoen bij aan de kosten.

2. NME Centrum Hoogezand - Sappemeer

De schooltuintjes van het NME centrum Hoogezand-Sappemeer bevinden zich aan de rand van het terrein. De kinderen bereiken de tuintjes via de mooie natuurtuin, langs het ecologische NME-gebouw en een kas. Een kinderboerderij maakt ook deel uit van het NME-centrum.

De schooltuintjes bij het NME in Hoogezand - Sappemeer

- Er wordt getuinierd binnen schooltijd. De leerkracht voert samen met tuinleider Meester Huub het programma uit.
- De nog veel voorkomende en daardoor niet erg geliefde slakken worden graag gegeten door de vier Indische loopeenden die op de kinderboerderij wonen. Ze laten alle groen met rust en weten inmiddels zelf de weg te vinden.

Op deze schooltuin is bijzonder veel aandacht voor het composteren en het verwerken van de compost.

3. De Ulebelt, Natuur- en Milieueducatie en Kinderboerderij Deventer

Het NME-centrum De Ulebelt heeft de beschikking over een goed geoutilleerd gebouw, met een leslokaal, horeca en terras, en een 7 hectare groot buitenterrein. Hier bevinden zich de kinderboerderij met de dierenweiden, verschillende thematuinen, twee natuurlijke speelterreinen en de schooltuin.

Er wordt hier sinds ca. 6 jaar getuinierd door 2 scholen, met in totaal 6 groepen. Een school laat de kinderen iedere week komen; de andere school een keer per twee weken. In dat geval gaat het om duotuintjes. Twee kinderen bewerken dus, niet tegelijk, hetzelfde tuintje. De

kinderen van de andere school hebben wel ieder een eigen tuintje. De kinderen lopen vanaf school naar hun tuintjes.

- Het initiatief kwam van wijkbewoners. De schooltuin is ook nu nog een samenwerkingsproject met Stichting Schooltuinen Deventer.

- Er wordt getuinierd door groep 6.
- Per tuintje ca. 3 m².
- Het tuinseizoen begint midden maart. Op de NL Doet-dag worden de tuintjes uitgezet. Een oogstfeest met een soeples markeert voor de zomervakantie het einde van het tuinseizoen. Dan gaan er eerst een paar varkens in die de resten opeten. In het najaar kunnen kinderen nog pompoenen komen oogsten (pompoensoep).
- 's Winters groeit er een groenbemester. Pompoenen, courgettes en aardappels groeien in een gemeenschappelijke tuin.
- Alle plantgoed komt van een biologische kweker. Maar er wordt ook gezaaid.

- De kosten bedragen in totaal 3.800 euro. Scholen betalen 15,- euro per leerling. Maar daarmee zijn de kosten niet gedekt. Er komt ook nog 400 euro via NL doet. En er zijn ook kleinere sponsoren.
- Begeleiding door leerkrachten. Ook ouders helpen mee en enkele vrijwilligers vanuit de Ulebelt. De scholen krijgen een op de Ulebelt toegeschreven moestuinboek (gebaseerd op ervaringen in andere steden met schooltuintjes.)

Schooltuin De Ulebelt. Na afloop van het tuinseizoen krijgen de varkens de kans de plantenresten op te eten. Tegelijk woelen ze de grond om. Foto rechts: Zelfde schooltuin 3 weken later.

3.4. Een schooltuin op een volkstuincomplex

De AVVN, de landelijke organisatie voor hobbytuinders, laat op haar website weten het een goed idee te vinden om op volkstuinparken kinderen de kans te bieden te tuinieren, al dan niet onder schooltijd. Jong geleerd... Ze wijzen er daarbij ook op dat er niet veel ruimte voor nodig is: *“De ruimte van enkele vrijgekomen tuinen of een overhoek is vaak al voldoende”*. Het bleek op het landelijke bureau van deze vereniging niet precies bekend te zijn bij welke volkstuinverenigingen daadwerkelijk door kinderen wordt getuinierd. Een oproepje op Facebook en in de AVVN-nieuwsbrief leverden enkele reacties op. Via het Oase Netwerk en door de juiste zoektermen in te voeren op Google kwamen daar nog enkele bij. Twee van die tuinen hebben we bezocht.

Hieronder een vijftal portretjes, waaronder de twee die we bezochten, om een beeld te geven van deze ‘buitenkans’ om op een inspirerende locatie, te midden van enthousiaste hobbytuinders met hun vaak mooie tuinen en veel kennis van zaken, te leren tuinieren.

1. Amateur Tuinders Vereniging “Stadion”, Utrecht (A.T.V. Stadion)

Aan de rand van dit grote volkstuincomplex (niet ver van het Provinciehuis) ligt de tuin waar getuinierd wordt door kinderen van **Daltonschool Rijnsweerd**.

Tijdens ons bezoek in juni 2018 troffen we een opvallend weelderige, sfeervolle en levendige tuin aan, vol actieve kinderen en met vier begeleidende volwassenen (alle vier met pedagogische c.q. onderwijservaring en veel kennis van tuinieren en NME). Evert Muntslag is een van hen. Tijdens en na de tuinles vertelden hij en de andere vrijwilligers van alles over de opzet van deze schooltuin.

- Al een kleine 10 jaar tuiniert hier groep 7/8 op woensdag in kleine perkjes en groep 6 collectief op vrijdag. De kinderen van groep 6 beginnen met een speurtocht over het gehele complex (heel groot, zeker voor kinderen van die leeftijd!). Dan volgt een les in kleine groepjes met als finale samen iets koken en eten. Groep 7/8 tuiniert in het begin 13 x, nu 7/8 keer met halve groepjes (ca. 15 kinderen, wel allen voor en na de vakantie). Sommige kinderen bezoeken de tuin ook tussendoor en tijdens de vakantie met hun ouders. Ouders zijn ook welkom om te assisteren tijdens de tuinlessen.

- Er is een vuurplek waar pannenkoeken kunnen worden gebakken en opgegeten, op de picknickbank wordt bijvoorbeeld pesto gemaakt en gegeten, maar ook gespeeld: er staat een mooi zelfgemaakt “Kabouter erger je niet” spelbord.

Er is een kas met onder meer grote en gezonde aubergineplanten.

“Black beauty”, vertelt Evert. Hij

heeft, net als 2 van de andere begeleiders van de schooltuin, ook zelf een volkstuin op ATV Stadion en experimenteert graag, ook wat bijzondere, geschiktere zaden betreft.

- Door hun eigen moestuinervaringen kunnen ze kinderen goed de fijne kneepjes bijbrengen en kiezen voor de soorten die het geschiktste zijn. Zo zegt Evert bijvoorbeeld: “Een goeie zeer vroege aardappel, goede opbrengst, nooit ziek: Anais.”

- In het erg gezellige, geïmproviseerde tuinhuis met veranda is ook een 2-pits kookstel: “Kun je verrassend veel mee doen”, zegt Anneloes, die als remedial teacher op de school werkt en de kinderen dus goed kent. “Kinderen koken ook allemaal heel graag, en we hebben er veel recepten liggen.”

Op de tafel staan leuke, leerrijke ‘tafereeltjes’ zoals een mooi beeldje met kinderen in een kring, een vaasje met Jakobskruid en de bijbehorende rupsen massaal er in.

- Voor zaden en mest schrijven ze in op “Tuinieren bij school” van Utrecht Natuurlijk, daar komen ook desgewenst de leskisten vandaan.
- De tuin werd ontwikkeld vanuit een buurt leefbaarheidsbudget: laten ploegen, het eerste kruidentuintje aanleggen, vlechtwerk rondom de compost, banken en tafels, vijvertje... Sfeermakers! Op school gebeurt ook al veel met diertjes, allerlei zoektochten vooral. En de kinderraad denkt mee over bv. ‘minder plastic’.
- De schooltuin is gratis voor de kinderen. De school betaalt de pacht voor de tuin, planten, mest e.d.

(We hebben gesproken met: Evert Muntslag, Anneloes v.d. Brink, Erika Hell en Toby Visser)

2. Schooltuin bij De Toene, Veendam

Deze schooltuin maakt deel uit van De Toene, Vereniging Tuinrecreatie Veendam, gelegen in recreatiegebied Borgerswold. We hebben gesproken met Hessel Nieboer, contactpersoon voor de schooltuin.

- Op dinsdagmiddag komt groep 7/8 van Jenaplanschool In de Manne naar de ruime voor hen bedoelde moestuin aan de rand van dit volkstuincomplex in het Borgerswold.
- De school ligt op 2,5 km afstand en de kinderen komen fietsend naar de tuin. Ze komen 1 x per week, tijdens schooltijd.
- De tuinen zijn verhoudingsgewijs groot: 15 m² per kind. Ieder kind heeft een eigen tuin.
- De Volkstuinvereniging levert het plantmateriaal en ook vrijwilligers die kunnen meehelpen. Ze tuinieren van 15 maart – 2 november.

- Begeleiding door een heel enthousiaste juf, plus meestal 2 moeders. Hessel Nieboer, de schooltuinbegeleider vanuit De Toene, geeft korte instructie. De juf heeft een eigen tuintje op het Volkstuincomplex.
- De bedoeling is dat er ook 12 jeugdtuinen zijn waar kinderen in hun vrije tijd kunnen tuinieren, maar dat lukt niet altijd. Er staan ook een aantal (kleine) fruitbomen.

- Alle producten die de kinderen kweken gaan per auto naar de school. In een marktkraam worden ze vervolgens verkocht aan ouders en andere belangstellenden. Wat niet verkocht wordt gaat naar de Voedselbank. Probleem op deze tuin is de coloradokever.
(Info Hessel Nieboer, per mail en tijdens een bezoek aan de schooltuin in mei 2018)

3. Tuinmaatjesproject op Amateurtuinenpark “Ons Belang” in Nieuwegein

Op dit volkstuintenpark (locatie de Wiers) loopt het *Groen doet goed-project* ‘Tuinmaatjes’. Kinderen (en hun ouders) hebben als deel van een gezamenlijke moestuin hun eigen tuintjes in de vorm van vierkantemeterbakken. Ze kunnen hier *buiten schooltijd* tuinieren.
(Info via website en mail via contactpersoon Fons van Kuik, secretaris Ons Belang).

4. Volkstuindersvereniging Voorschoten (VTVV)

De VTVV heeft sinds 10 jaar schooltuintjes voor een basisschool (Het Kompas) en kijk- en doeprojectjes in de ‘basistuin’ met andere scholen. Er wordt getuinierd op woensdagochtend van april tot juli.

Op het eind van het jaar krijgen de leerlingen, die elk een eigen tuintje hebben, een diploma en wordt de grootste zelf geteelde aardappel gezocht.

(Info via website en mail, Marion van Dongen.)

5. Tuinvereniging Hordijkerveld, IJsselmonde

Hier wordt op het moestuingedeelte van dit gevarieerde complex annex wandelpark, getuinierd door kinderen met een gehoorbeperking (Koninklijke Visio School Rotterdam).
(Info via website en mail, Fred Verhoeven.)

5. Moestuinen op de boerderij

Het aantal scholen dat ontdekt heeft dat er veel te leren en ontdekken valt op boerderijen neemt nog steeds toe. Meestal gaat het daarbij om *excursies* naar geselecteerde boerderijen, deel uitmakend van lessenseries of aangeboden vanuit het NME-centrum. Maar soms ook om meer, bijvoorbeeld meewerken op biologische boerderij Het Schop in Hilvarenbeek (zie [filmpje](#)).

De meest intensieve vorm van boerderij-educatie is het onderwijsconcept “**De Boerderijschool**”, dat van start is gegaan na een succesvolle pilot in 2006. Typisch voor dit concept is dat het om een langdurige verbinding gaat tussen een school en een boerderij. De kinderen (bovenbouw basisonderwijs) komen 13 – 20 keer naar de boerderij, waardoor ze door herhaling en ritme het leven op de boerderij van binnenuit en authentiek ervaren. Er zijn nu ruim 20 boerderij / school koppels actief, vooral in Overijssel en Gelderland, maar er zijn ook enkele boerderijscholen in de Randstad. De meeste boerderijen zijn (biologische) melkveebedrijven.

Rijke leeromgeving

De leerervaringen die de kinderen op de boerderij opdoen worden heel bewust verbonden met de lessen op school (rekenen, taal, wereldoriëntatie). Uit een overzicht van activiteiten die op de Boerderijschool plaats kunnen vinden blijkt dat er aan meer dan de helft van de kerndoelen wordt gewerkt. Kinderen kunnen op de boerderijschool andere talenten ontwikkelen en dat draagt bij aan een betere zelfkennis en zelfbewustzijn. Reflectie, zowel aan het eind van de boerderijles als naderhand op school, vormt een wezenlijk onderdeel. De kinderen houden logboeken bij. Kinderen leren hier de verschillende soorten werk uitvoeren die op de boerderij gedaan moeten worden. Iedere boerderij heeft een moestuin, waar de kinderen het hele proces van zaaien tot oogsten beleven, maar daarnaast spelen ook verzorging van dieren en andere activiteiten die bij het dagelijkse werk op de boerderij horen een belangrijke rol. De klas wordt opgedeeld in groepjes, die afwisselend aan de verschillende soorten activiteiten werken.

Begeleiding

De kinderen worden tijdens de werkzaamheden begeleid door de boer(in), die vaak nog ondersteuning krijgt van stagiaires/vrijwilligers. Ook de leerkracht en enkele ouders zijn actief betrokken bij de verschillende activiteiten op de boerderij. Zowel de boeren als de leerkracht krijgen ondersteuning vanuit Stichting Boerderijschool.

Tijdens dit onderzoek hebben we de kans gekregen 2 boerderijen te bezoeken terwijl op dat moment een klas kinderen bezig was: Boerderij Akkerlust in Stompwijk (Zuid-Holland) en de boerderij van de familie Den Herder in Warnsveld (Gelderland).

Boerderij Akkerlust

Hier zijn 2 scholen actief. De ene school 13 en de andere 20 dagdelen.

De kinderen kwamen per fiets naar de boerderij. Na een introductie met een speels taal- en rekenopdrachtje gingen ze in vier groepjes aan de slag.

In de moestuin waren 2 oudere ervaren moestuiniers aanwezig die de kinderen instrueerden hoe ze mee kunnen helpen bij het verzorgen van de planten, het wieden, schoffelen en oogsten.

Twee ervaren moestuinders geven de kinderen instructie.

Andere boerderij-activiteiten op deze dag waren o.a.: ruiven bouwen voor de kalverboxen, kalfjes eten geven, pony borstelen.

De oogst van de dag werd bij de afsluiting / reflectie onder de kinderen verdeeld. Ze gaven zelf aan welke groente ze graag mee naar huis willen nemen. Daar werd zo veel mogelijk rekening mee gehouden.

De leerkracht vertelde dat ze het bijzonder waardeert dat al die leerervaringen heel praktisch zijn, andere vaardigheden vragen van een kind, maar vooral ook dat alle handelingen aan eerdere keren refereren, in een concreet verband met elkaar staan. Ze kan daarvan veel weer in haar lessen gebruiken.

Boerderij van familie Den Herder in Warnsveld

Op deze boerderij is een school uit Vorden actief die al veel ervaring heeft met de Boerderijschool. Ook hier fietsen de kinderen naar de boerderij. Ze worden opgedeeld in vier groepjes: erf, koken, moestuin en kalveren. De groepjes worden door de leerkracht ingedeeld.

Kinderen tuinieren om de week, 2 kinderen delen een tuintje (duotuintjes).

De oogst wordt gedeeltelijk verwerkt bij het koken. Dat gaat op een open vuur, en wordt begeleid door ouders. De andere activiteiten worden begeleid door de boer en door twee jonge vrouwen, die daarvoor opgeleid / ingewerkt zijn.

De dag waarop wij deze boerderijschool bezochten was een bijzonder warme dag. De kinderen konden gelukkig pauzeren, eten en drinken in de schaduw van de notenboom. De boer verzoon spontaan ook een speelse activiteit in het bos.

De ouders vertelden ons dat de kinderen op de fietstocht terug naar school allemaal vol verhalen zitten.

3.6. Moestuiniëren door kinderen in buurt(moes)tuinen

Bij buurttuinen gaat het in de regel, in tegenstelling tot volkstuintcomplexen om **gemeenschappelijke** tuinen. Al kan dat ook betekenen dat een deel van de buurttuin wel door een individu of gezin wordt onderhouden. De begrippen buurttuin, buurtmoestuin, stadslandbouwproject zijn moeilijk te onderscheiden en worden niet overal op dezelfde manier gehanteerd. Overeenkomst is in elk geval dat er hier getuiniërd wordt binnen de stadsgrenzen. Een buurt(moes)tuin is in het algemeen een door buurtbewoners geïnitieerde en onderhouden tuin, terwijl stadslandbouw ook soms professioneler en commerciëler is qua opzet en doelstellingen, maar stadslandbouw kan ook de overkoepelende term zijn. In Amsterdam bijvoorbeeld heeft de gemeente op haar website onder het kopje 'Stadslandbouw' naast de van oudsher bekende nuts- en volkstuinten, schooltuinen en kinderboerderijen ook stadsboerderijen, voedselbossen, voedselcoöperaties en *vertical farming* op een kaart gezet.

Net als bij de moestuinen op schoolterreinen is het heel moeilijk aan te geven om *hoeveel* locaties het op een bepaald moment gaat. Het is een dynamisch veld – buurt(moes)tuinen komen vaak snel op, maar kunnen ook zo weer verdwijnen als de trekker van het initiatief bijvoorbeeld verhuist of het terrein een nieuwe bestemming krijgt. Daarnaast is het ook moeilijk om vast te stellen of en hoeveel er daadwerkelijk op deze tuinen *door kinderen* wordt getuiniërd.

In veel grotere gemeenten zijn er vormen van samenwerking tussen buurt(moes)tuinen ontstaan, wat dan o.a. geleid heeft tot websites waar alle initiatieven op staan vermeld. Deze initiatieven variëren qua grootte van de spreekwoordelijke postzegel tot hectares grote tuinen.

In veel buurttuinen wordt uitsluitend gemoestuiërd, in andere buurttuinen vinden we ook natuurtuinelementen en/of speelnatuur.

Vrijwel altijd wordt benadrukt dat het om een 'tuin voor de hele buurt' gaat, voor 'jong en oud'. Soms wordt daarbij expliciet vermeld dat kinderen er samen met hun ouders kunnen tuiniëren (ouder/kind tuintjes). Het komt ook voor dat de buurt(moes)tuin een of enkele basisscholen ruimte aanbiedt in deze tuin om daar met schoolkinderen te komen tuiniëren. In Den Haag zijn buurtmoestuinen een van de locaties (naast schooltuincomplexen en het schoolterrein zelf) waar vanuit de NME naar gekeken wordt als een school wil gaan moestuiënen. En anderzijds worden in deze stad aan buurtbewoners tuinen van 15 m² aangeboden op de schooltuinen.

Om een beeld te geven van wat kinderen in buurt(moes)tuinen kunnen doen/beleven/leren zullen we hier enkele voorbeelden beschrijven.

1. Speelhof Hoogerzael, Middelburg

Op deze grote buurttuin is sinds de aanleg in 2011 voor iedereen, maar zeker ook voor kinderen, heel veel te beleven: speelnatuur, fruittuin, vuurplek etc.

Er liggen op dit terrein ook **drie schooltuinen**, ieder in een mooie ovale vorm, omgeven door een haag; de ingang is een begroeide poort.

- Er wordt getuiniërd door 4 scholen. Er zijn in 2018 in totaal 99 tuintjes. De tuintjes zijn ongeveer 2 m² groot.
- De kinderen komen eens in de twee weken op een vaste dag. Er wordt getuiniërd tot de herfstvakantie.

De tuintjes

Als de kinderen in het voorjaar beginnen met tuiniëren zijn de tuintjes "redelijk klaar".

De leerkrachten bepalen welk kind welk tuintje krijgt. Zij kennen de kinderen en weten wie goed of minder goed met elkaar overweg kunnen. Ieder kind heeft een eigen tuintje, maar onderlinge hulp wordt op prijs gesteld. Soms zijn er combinatieklassen, waardoor kinderen 2 jaar achter elkaar een

tuintje hebben. Deze kinderen kunnen andere kinderen ook goed helpen. Kinderen kunnen ook buiten de lessen naar hun tuin komen. Dat doen er niet veel, maar het komt wel voor. Speelhof Hoogerzael is altijd toegankelijk. Gelukkig hebben ze niet veel last van vandalisme.

De tuinlessen

De tuinlessen beginnen met een binnenles (op Hoogerzael of op school). Dit is een zadenles. De kinderen leren de zaden kennen, welke herkennen ze al? Bijvoorbeeld bonen, erwten, mais. Ze bekijken ze nader met loeppotjes. Interessant is vooral goudsbloemenzaad.

Elke les begint bij de voorbeeldtuin, waar de educatief medewerkster laat zien wat er moet gebeuren. De kinderen zitten op lange banken (in een driehoek) er omheen. Elk kind krijgt een emmertje met het nodige gereedschap.

Bietjes, sla, radijs worden gezaaid. Andere gewassen worden voorgezaaid en door de kinderen in hun tuintjes uitgeplant. Wieden en water geven zijn iedere keer weer terugkomende werkzaamheden. Het mooiste vinden de kinderen het rooien van de aardappels. Ze zorgen voor vroege soorten om de effecten van Phytophthora voor te zijn. De oogst gaat mee naar huis. Andere lesjes (natuureducatie) gebeuren spontaan, bijvoorbeeld over wormen. In het begin soms een beetje eng die beestjes, maar dat komt wel goed.

Als kinderen eerder klaar zijn, maken ze soms crackertjes met bieslook, radijs

(kruidenkaas). Eetbare bloemen vinden de kinderen 'te gek'. Aan het eind van het seizoen, eind september, wordt soep gekookt van alles wat dan nog op de tuintjes staat (uien en courgette bijvoorbeeld).

Er wordt compost gemaakt. Ze doen er nu nog niets mee met kinderen. Studenten zullen uit gaan zoeken wat mogelijk is met wormencompost.

Begeleiding

De kinderen worden behalve door de educatief medewerkster van Speelhof Hoogerzael ook begeleid door ouders, plus 2 à 3 vrijwilligers. Vrijwilligers zorgen ervoor dat in de zomervakantie de tuintjes herkenbaar blijven. "Niet brandschoon, maar wel dat alles goed kan groeien". Vrijwilligers hebben ook vaak een eigen tuin op Speelhof Hoogerzael.

Informatie van Marianne Golsteijn en Els van de Kerkhof, <https://www.speelhofhoogerzael.nl/>

2. DE Toltuin, Roosendaal

Op deze grote buurttuin, die sinds 2013 op initiatief van buurtbewoners en met hulp van o.a. de gemeente en Bureau Krachtig Buiten gerealiseerd is op een braakliggend terrein in de wijk Tolberg, is ook een gedeelte waar – in langwerpige houten bakken – door kinderen van twee nabij gelegen basisscholen onder schooltijd wordt getuinierd. Ze zaaien, planten, wieden en oogsten. Daarnaast kunnen kinderen zich amuseren met speelnatuur en kunnen ze meewerken en leren in een vlinder-, bloemen- en kruidentuin en in moestuinen waar gekweekt wordt voor de voedselbank.

Meer info <https://www.jonglereneten.nl/inspiratie/spelen-en-leren-de-toltuin-0>

3. Stadsboerderij Osdorp, Amsterdam

Stadsboerderij Osdorp is een goed voorbeeld hoe van een zieltoegend kinderboerderijtje een levendig en zeer biodiverse buurttuin gemaakt kan worden. Initiatiefnemer Martin ten Brinke tuiniert hier met buurtbewoners.

Achter een mooie rozenpoort bevindt zich de **Kindertuin**. Kinderen uit de buurt en van de nabijgelegen school helpen hier de tuinvrouw (vrijwilligster) met tuinieren. Er wordt getuinierd in houten bakken.

Naast de tuin is een ruimte die ingericht gaat worden voor de activiteiten van *De Smaak te pakken*. Als de ruimte klaar is zal het nog beter dan tot nu toe een ideaal **voedseleducatiecentrum** zijn, waar de creatieve smaaklessen van Esther Boukema goed tot hun recht komen.

Bij die smaaklessen wordt uiteraard ook gebruik gemaakt van de groenten en kruiden die (mede door de kinderen) in de moestuinbakken wordt gekweekt. Haar doel is samen met de kinderen 'het avontuur te zoeken'. Ze ziet voeding als onderdeel van ons cultureel erfgoed en de smaaklessen zijn dus een spannende manier om daar met hoofd, hand en hart kennis mee te maken.

Voor de nabij gelegen basisschool ontwikkelt Esther een leerlijn voedingseducatie die aansluit bij verschillende schoolvakken, onder het door de school gewenste motto "Hoe word ik een verantwoord wereldburger". De kinderen uit de buurt kunnen iedere woensdagmiddag meedoen met een project *Masterchefs in tuin en keuken*.

Wat kunnen de kinderen hier doen en beleven?

Zaaien, planten, wieden en oogsten, maar ook op excursie naar de andere tuindelen, waaronder de kas (tomaten) en de kippen (eieren). Ze maken samen in de loop van de seizoenen o.a. van geroosterde zaden energierepen, frambozensiroop, ijsblokjes met eetbare bloemen, zoetzure courgettes en augurken en groentechips.

(informatie van Esther Boukema, <https://smaaktepakken.nl/>. Zie ook:

<https://www.jonglereneten.nl/inspiratie/koken-brenqt-natuur-en-cultuur-samen>)

4. Buurtmoestuin bij de Aardehuizen in Olst

Willy Boogaard van Stichting Eetbaar Olst-Wijhe tuiniert elke woensdagmiddag met buurtkinderen. Zij legt het accent hierbij op beleving en het proeven van allerlei groenten en wilde kruiden en maakt daar ook bijzondere producten van (zie foto van bloemenbonbons).

3.7. Andere locaties

Feitelijk kan overal worden getuinierd waar grond minimaal een tuinseizoen beschikbaar is. De meeste groenten die geteeld worden zijn tenslotte eenjarig. Naast de 6 genoemde locaties zien we ook kinderen tuinieren op andere locaties. Bijvoorbeeld bij een verzorgingshuis. Omdat het aantal verzorgingshuizen de laatste jaren in rap tempo is gedaald is deze optie minder voor de hand liggend geworden dan begin jaren 10 leek. Het is dus maar bij enkele zogenaamde **generatietuinen** gebleven. Er is wel goed documentatiemateriaal beschikbaar hoe zo'n generatietuin het best aangepakt kan worden, dus mocht het tij keren, dan liggen hier zeker weer nieuwe kansen.

Een betrekkelijk nieuw fenomeen zijn de **voedselbossen**. Bij het eerste Nederlandse voedselbos (in Groesbeek) ligt een schooltuin. Voordeel voor de school is dat er in de nabije omgeving van de schooltuin veel te beleven, ontdekken en - als dat mag - te oogsten valt.

In Noord-Brabant vinden we **Samentuinen**, een initiatief vanuit VELT (Vereniging Ecologische Leef- en teeltwijze) waar soms ook door schoolkinderen kan worden getuinierd.

Mooie locaties om met kinderen te moestuinieren zijn landgoederen, zeker als daar, zoals bij Borg Ewsum in Middelstum, ook nog eens heel fraaie moes- en siertuinen zijn, waar de kinderen van mee kunnen genieten.

Moestuinen Borg Ewsum, Middelstum

4. Slotbeschouwing - een blik op de toekomst

Kindermoestuinen staan in een lange traditie met duidelijk te onderscheiden perioden van op- en neergang. Op dit moment lijken we in een periode van 'opgang' te zijn. Ook de *argumenten* voor het moestuinieren door kinderen weerspiegelen maatschappelijke ontwikkelingen. De afgelopen periode is de aandacht voor ervaringsgericht leren toegenomen. De rol die (moes)tuinieren hierin kan vervullen wordt breed erkend. In het kader van het programma Jong Leren Eten is het moestuinieren een van de mogelijkheden om kinderen bewuster te maken van wat ze eten. Door het subsidieprogramma en aangemoedigd door de brochure zullen waarschijnlijk meer scholen het aandurven met moestuinieren te gaan beginnen.

Scholen zoeken meer dan vroeger - al dan niet daarin ondersteund door NME-centra, zoals in Den Haag - naar de voor hen meest geschikte locatie om te moestuinieren en het ligt voor de hand dat die tendens zich door zal zetten. Dat zal vaak, als er geen schooltuincomplex in de gemeente is, en er ook niet voldoende geschikte ruimte op het schoolplein zelf beschikbaar is, in eerste instantie een nabijgelegen locatie zijn, bijvoorbeeld een gemeentelijk plantsoen, een 'tuin van de burens' of een buurtmoestuin. Maar ook de in dit rapport genoemde locaties bij NME-centra, op volkstuincomplexen en bij boerderijen worden steeds vaker in ogenschouw genomen. Deze locaties liggen weliswaar vaak wat verder weg van de scholen, maar ze hebben een aantal duidelijke voordelen, waarvan deskundige begeleiding en een rijke (leer)omgeving de belangrijkste zijn.

Kijkend in de (nabije) toekomst zien we het *aantal* kindermoestuinen op de diverse locaties toenemen. Het is belangrijk juist op zo'n moment van groeiende belangstelling alle zeilen bij te zetten om ook de *kwaliteit* van de kindermoestuintjes te versterken. Hier kan vanuit alle betrokken organisaties en instanties aan worden gewerkt. In dit hoofdstuk zullen we proberen aan te geven waar kansen liggen om dit doel 'kwalitatieve verbetering van kindermoestuintjes in Nederland' te bereiken.

NME

NME-organisaties hebben traditioneel veel te maken met schooltuincomplexen/tuinieren op scholen. Er zijn momenteel verschillende rollen die vanuit NME-centra ingenomen worden t.a.v.

kindermoestuinen:

1. Aanbieder van eigen locatie waar kinderen onder begeleiding kunnen leren moestuinieren
2. Leverancier van gereedschap, zaden, planten
3. Ondersteuner bij het zoeken naar een geschikte locatie om te tuinieren
4. Maker en leverancier van schooltuinboeken en receptenboekjes
5. Aanbieder van na- en bijscholing voor vrijwilligers en andere (nieuwe) medewerkers
6. Organisator van netwerkbijeenkomsten voor scholen die op eigen terrein moestuinieren.

Ieder NME Centrum zou kunnen bekijken welke rollen nu al worden vervuld en of er rollen zijn die meer aandacht gaan vragen, gezien de grotere belangstelling voor moestuinieren binnen en buiten het onderwijs. Te denken valt daarbij bijvoorbeeld aan het instellen van de functie

Kindermoestuincoördinator binnen het NME-centrum, of het samenwerken met zo'n persoon als die dit als zelfstandige, bijvoorbeeld als moestuincoach, aanpakt.

Lokale overheid

Met name de grote gemeenten hebben het leren moestuinieren door kinderen een lange periode op allerlei manieren sterk bevorderd, en nog steeds wordt in gemeenten die schooltuincomplexen in bezit hebben, het belang van deze vorm van binnen- of buitenschoolse educatie erkend en via subsidies en/of menskracht ondersteund, al is dat soms in een andere vorm dan voorheen (bijvoorbeeld door het financieren van taken die door een stichting worden uitgevoerd).

De grond van de schooltuincomplexen is vrijwel altijd in bezit van de gemeente. Gezien de toenemende belangstelling is het goed de bestaande terreinen in bestemmingsplannen veilig te stellen voor het doel: 'moestuineren door kinderen'.

Gemeenten kunnen er belang bij hebben dat de schooltuincomplexen ook voor andere doelgroepen dan scholieren interessant zijn. Bijvoorbeeld voor buurtbewoners die er kunnen recreëren. Dit kan door de tuin aantrekkelijker in te richten (zie het ontwerp '[Van Kinderwerktuin tot Buurtnatuurruimte](#)') en/of door grond (tijdelijk) beschikbaar te stellen voor buurtbewoners die daar willen tuinieren. Wel belangrijk uiteraard dat daarbij het oorspronkelijke doel – *leren moestuinieren door schoolkinderen* – niet geheel uit het oog wordt verloren!

Door de schooltuincomplexen ook voor andere doelgroepen spannender in te richten, wordt tegelijk de biodiversiteit vergroot in deze voor het hele leefklimaat van een stad belangrijke groene longen. En de scholen kunnen vaker gebruik maken van de schooltuin voor natuureducatie en andere lessen (in het kader van een **Groene Leerlijn** van groep 1 t/m 8, zoals bijvoorbeeld in de gemeente Groningen). De toegenomen focus op gezond eten zal in de toekomst waarschijnlijk gaan leiden tot meer aandacht voor het kweken van **fruit** (bomen en struiken), **kruiden**, **eetbare bloemen** en **paddenstoelen**. Bij de bouw van nieuwe schooltuingebouwen zien we een toegenomen aandacht voor **duurzaamheidsaspecten**: waterafkoppeling, groene daken en wanden, zonnepanelen. Deze tendens zal zich – naar we hopen – verder voortzetten, zeker waar een gemeente de schooltuincomplexen als een bijzonder goede locatie aanmerkt om deze voorzieningen voor een brede doelgroep te propageren. De schooltuinierende kinderen en hun ouders komen tenslotte uit alle bevolkingsgroepen.

Landelijke overheid

In het programma Jong Leren Eten is bewust gekozen om ook het *moestuineren* door kinderen te bevorderen. Dit programma heeft, zoals de naam al aangeeft, de focus op voedsel: jong leren gezonde en duurzame keuzes te maken. Het ligt in dit kader voor de hand dat kinderen het door hen verbouwde voedsel zelf klaar leren maken, leren waarderen en vervolgens (gezamenlijk) op eten. De huidige locaties waar getuind wordt zijn daar lang niet allemaal voor uitgerust. Een 'echte' keuken ontbreekt vrijwel altijd. Hier en daar is er wel een leemoven of een vuurschaal. Met de mensen die smaaklessen e.d. verzorgen op scholen / tuincomplexen / boerderijen zou bekeken kunnen worden wat minimaal nodig is om tot zinvolle smaak- en kooklessen te komen.

Scholen / schoolbesturen

In het onderwijs bestaat – terecht – huiver om 'er alweer een taak bij te krijgen, hoe belangrijk die taak ook maatschappelijk gezien gevonden wordt'. De op elke school verplichte moestuin - waar vanuit de politiek dit jaar, ongetwijfeld met de beste bedoelingen, voor werd gepleit - werd al binnen de kortste tijd een 'moettuin' genoemd. Veel directeuren en leerkrachten realiseren zich dat hier een taak op hen afkomt die hen niet natuurlijkerwijze 'in de genen' zit. Scholen zullen – als zij er het belang wel van in zien – dus hulp moeten zoeken, binnen of buiten de directe schoolgemeenschap. In de brochure '[Moestuineren met kinderen](#)' staan veel tips hoe dat het beste aangepakt kan worden. Moestuinen passen natuurlijk goed binnen concepten als groene, blauw-groene en gezonde schoolpleinen. Veel provincies steunen momenteel (ook financieel) vergroening van schoolpleinen; Scholen die hun schoolplein willen [vergroenen](#) kunnen naast (natuur)educatie en speelnatuur ook bewust kiezen voor de aanleg van moestuinen en/of fruitbomen en struiken op hun schoolterrein.

Schooltuinleiders / educatief medewerkers op schooltuincomplexen

Dit is de groep mensen die dagelijks direct aan het werk is om kinderen de kunst van het moestuinieren bij te brengen. In deze groep zit enorm veel kennis en kunde. Vaak werken deze mensen al tientallen jaren op 'hun' tuin en hebben ze daar veel tot stand gebracht en vele generaties kinderen leren moestuinieren. Wij hebben tijdens ons onderzoek gezien hoe hun praktijkgerichte instelling geleid heeft tot allerlei interessante oplossingen voor problemen die zich voordoen. Het

lijkt ons heel zinvol als deze kennis en kunde onderling nog meer dan tot nu toe wordt gedeeld. Te denken valt aan een gezamenlijke website met een 'prikbordfunctie' (vragen voorleggen aan collega's), mailings met grappige voorvallen en ideeën, regelmatig onderling contact per gemeente of regio, excursies naar schooltuinen in andere regio's, een jaarlijks landelijk symposium. Veel hiervan gebeurde / gebeurt al, maar het zou wel goed zijn om dit wat systematischer aan te pakken. Er valt echt heel veel van elkaar te leren!

Het is ook zinvol om het contact met het onderwijs te versterken. Hoe beter aangesloten wordt op de visie en werkwijze op een school die aan het schooltuinprogramma deelneemt, des te beter bekijken de kennis, vaardigheden en houding van de moestuinierende kinderen.

Volkstuinders / AVVN

Volkstuinders zijn mensen die heel veel ervaring hebben met (moes)tuinieren. Als volkstuinders deze ervaring koppelen aan pedagogische kennis en ervaring, en er ruimte op het volkstuincomplex beschikbaar is, dan is dat een welhaast ideale situatie voor een school. Een eigen volksschooltuin! De sfeer op een volkstuincomplex is vaak veel kleinschaliger dan op een schooltuincomplex. Het is daardoor gemakkelijker een tuin te realiseren die op relatief kleine oppervlakte een grote (bio)diversiteit laat zien (zie bladzijde 30). Besturen van volkstuinverenigingen die ruimte willen gaan bieden aan scholen zouden hun licht kunnen opsteken bij collega-volkstuincomplexen die hier al ervaring mee hebben.

Agrariërs / De Boerderijschool

Boeren die naast hun gewone werk graag kinderen aan den lijve willen *laten ervaren* wat hun werk inhoudt, hebben zich de afgelopen jaren aangesloten bij De Boerderijschool. Een goed doordacht concept, waar scholen gebruik van kunnen maken. Omdat op de Boerderijschool een moestuin 'verplicht' is, kunnen kinderen op de boerderij niet alleen maar zien wat het gewone werk op de boerderij inhoudt, maar leren ze ook moestuinieren. Dit fenomeen bestaat nu nog maar in enkele provincies, maar dat zou - in een voor de organisatie passend tempo - uitgebreid kunnen worden naar alle provincies.

Buurtmoestuinders

Door het informele karakter van de meeste buurtmoestuinen zijn ze bijzonder geschikt voor tuinieren door kinderen buiten schooltijd. Samen met (groot)ouders of een vrijwilliger die dit als zijn/haar taak ziet, kunnen kinderen er intensief, vaak *een op een*, hun eigen plezier in het moestuinieren ontdekken. Buurtmoestuinders die meer ruimte ter beschikking hebben kunnen die ook aan scholen ter beschikking stellen en ervaren buurtmoestuinders kunnen scholen helpen om hier samen een goed schooltuinprogramma op te zetten. Het is natuurlijk handig gebruik te maken van de vele jaren ervaring die te vinden is bij NME en/of schooltuincomplexen.

Makelaars Jong Leren Eten

Zo lang het programma Jong Leren Eten duurt hebben de in iedere provincie aangestelde 'groene' en 'witte' makelaars de kans bovengenoemde groepen beter te leren kennen en de bij alle groepen aanwezige ervaring en kennis te (laten) delen. Bijvoorbeeld, zoals dit tot nu toe al op veel plekken is gebeurd, op studiedagen, excursies en symposia of via (sociale) media. Ook op provinciaal niveau valt er nog veel van elkaar te leren! De moestuinierende kinderen zullen er nu en in de toekomst profijt van hebben en, samen met de andere activiteiten, het doel van Jong Leren Eten dichterbij brengen.

Colofon

Dit onderzoek is in 2017 / 2018 uitgevoerd in het kader van het **Programma Jong Leren Eten** door Marianne van Lier en Willy Leufgen, Stichting Oase.

Met dank aan:

- De provinciale makelaars en het Landelijk Programmabureau Jong Leren Eten
- En aan: Johanna Berghuis, Elize Boerman, Coby van Bohemen, Willy Boogaard, Kees Both, Esther Boukema, Rik Breed, Corien Bijl, Ilse Chang, Yolande Couillault, Ger van Dam en collega's, Nelle Driessen, Pia Duisterwinkel, Uka Dijkstra en collega's, Elena Francissen, Marc van de Geer, Huub van Ginhoven, Marianne Golsteijn, Cindy Henneman en de plantopa's, Maarten den Herder en collega's, Harry Holsteijn, Lesanka Honigh, Marian Kathmann, Maaïke Kentie, Els van de Kerkhof, Machteld Klees, Alice Koenen, Nienke Kwikkel, Hanneke Lewin van Vuure, Paul Linnenbank, Olle Mennema, Ingrid Meijer Boltjes, Evert Muntslag en collega's, Maïke Nelissen, Hessel Nijboer, Mariette Nijssen, Eveline van Oudbroekhuizen, Maya Roozen, Corry Reijnhout, Gerrit Roukens, Annerie Rutenfrans, Evelyne Schreurs, Ellie Schriek, Janke Sietsma, Ton Smit en collega's, Lemke Statema, Marjon van der Steen, Klaas Steenbergen, John Vermeer, Herman Vroklage, Marja Wennemers, Petra Wevers, Anouk Winkler, Jos van Zutphen.
- En de vele leerkrachten, ouders en kinderen, die ons een inkijkje gunden in de boeiende wereld van het schooltuinieren.

